

A hegeli ítéletelmélet fejlődése

KONCZ ILONA

I. A Jénai logika (1804)

Hegel napjainkban is legkorábbinak ismert s csak a század elején megtalált logikai műve, a *Jénai logika* második kiadásának bevezetőjét Georg Lasson a következőkkel zárja: „Hegel nagy logikájának még a legnagyobb mértékben szüksége van eredete felderítésére. Minthogy az újabb filozófia ilyen fő- és alapvető műve előfutárának ismertté válásával új megvilágításba kerülhet, valamint történeti és rendszertani megértése is előrehaladhat — nem hiábavaló fáradság Hegel *Jénai logikájának* tanulmányozása.”¹ Ha e megállapítás érvényességét a hegeli ítéletelmélet fejlődése szempontjából vizsgáljuk, akkor legelőször az tűnik fel, hogy Hegel e valószínűleg első logikai rendszerében az ítéletek tárgyalásának egészen más sorrendjét találjuk, mint a *Logika tudományában*:

Jénai logika

Univerzális, partikuláris, szinguláris és hipotetikus ítélet;
negatív, limitatív és diszjunktív ítélet;
ún. „beteljesedett” (vollendetes) ítélet.

A logika tudománya

Pozitív, negatív és limitatív ítélet;
szinguláris, partikuláris és univerzális ítélet;
kategorikus, hipotetikus és diszjunktív ítélet;
asszertórikus, problematikus és apodiktikus ítélet.

Fontos körülmény az összehasonlítás szempontjából az, hogy mindkét logikában az egyes kategóriák, így természetesen az egyes ítéletek is, szükségszerűen következnek egymásból, tárgyalásuk sorrendje egyben fejlődési sorrend. Annál különösebbnek tetszhet, hogy (amint ez összehasonlító felsorolásunkból kiderül) bármely tetszés szerint kiválasztott ítéletfajtából (amennyiben egyáltalán szerepel mindkét műben) más ítéletfajta következik a *Jénai logikában* és ismét más *A logika tudományában*. Így pl. az általános ítéletből a *Jénai logikában* a partikuláris, *A logika tudományában* a kategorikus ítéletet vezeti le Hegel; a hipotetikus ítéletből az előbbiben a negatív, az utóbbiban a diszjunktív ítéletet stb. Az összehasonlítás mindkét műben gyanússá teheti az ítéletek egymásutánjának szükségszerűségét, azt a benyomást keltve, hogy ez egyik munkában sem maguknak az ítéleteknek a természetes fejlődési ritmusa, hanem kizárólag a filozófus agyának terméke. Ez lenne tehát „az új

¹ Hegel: *Jenenser Logik, Metaphysik und Naturphilosophie*. Aus dem Manuskript herausgegeben von Georg Lasson. Meiner, Leipzig 1923. A továbbiakban csak az oldal-szám megadásával idézzük.

megvilágítás” eredménye, a „haladás a történeti és rendszertani megértésben”, amelyet az előfutár felfedezése ad az életmű delén keletkezett nagy alkotáshoz? Melyik ítéletelmélet mármost az igazi, illetve tarthatjuk-e valamelyiket is annak? — Az ifjúkori mű első pillantásra meglehetősen nyugtalanító, mondhatni kompromittáló tényezőnek tűnik az érett alkotás szempontjából, legalábbis ami az ítéletelméletet illeti. Mintha igazolná a hegeli logikával kapcsolatban tapasztalható elmarasztaló ítéletet, szemben, mondjuk, *A szellem fenomenológiájának* általánosan elismert értékeivel.

Felvetődik azonban a kérdés, mennyiben jogos, hogy ekkora jelentőséget tulajdonítunk a *Jénai logikának*, amelyet Hegel maga nem a nyilvánosság számára írt, s amely kéziratban sem maradt ránk teljes egészében. A kézirat első oldalai ugyanis elvesztek, pedig ezeken Hegel bizonyára ismertette művének alapkoncepcióját, ami jelentős segítség lehetett volna az eléggé nehezen olvasható mű megértésében. De a logika rendszeres kifejtése maga is csonkán, a minőségről szóló fejtegetésnek csak mintegy a derekától fogva maradt ránk. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a teljes kézirat is a minőség tárgyalásával kezdődött, s így, jóllehet a kéziratban számolnak még kisebb hiányokkal, végeredményben mégis előttünk van Hegel első teljes logikai rendszere.

Ebben, s ez elsősorban fontos számunkra, rendkívül markáns és viszonylag részletesen kifejtett (tehát puszta vázlatnak semmiképp sem tekinthető) ítéletkoncepció található, az ítéletek dialektikus-logikai kifejtésének első kísérlete, amely mindenképpen haszonnal vethető össze a „nagy” logika ítéletkoncepciójával.

Utóbbinak semmiképp sem biztosít eleve előnyt az összevetésben az, hogy Hegel „érett” korszakában (1812—16) keletkezett. Hiszen ismeretes az a fel fogás, amely szerint Hegel ifjúkori írásaiban számos olyan értékes gondolat és eredmény található, amelyek a későbbi művekben sajnálatos módon veszendőbe mentek. Georg Lasson is ezzel indokolja többek között a *Jénai logika, metafizika és természetfilozófia* tanulmányozásának fontosságát.

Hegel különböző ítéletkoncepcióinak megítéléséhez másfajta alapra van tehát szükségünk. Ez az alap véleményünk szerint megtalálható a hegeli életműben magában.

„A filozófiai tétel, mivel tétel, azt a véleményt kelti, hogy az alany és állítmány közönséges viszonyával és a tudás megszokott magatartásával van dolgunk. Ezt a magatartást és a reá vonatkozó véleményt semmivé teszi a tétel filozófiai tartalma . . .”² Ebben *A szellem fenomenológiájából* származó idézetben nem kisebb dolgot mond ki Hegel, mint azt, hogy az ítélet formája és tartalma között összefüggés van, s hogy ebben az összefüggésben a tartalomnak van döntő szava a formával szemben. Véleményünk szerint Hegelnek ezt a megállapítását központi hely illeti meg az ítéletek minden lehetséges dialektikus-logikai rendszerében. Kézenfekvő tehát, hogy amikor a következőkben Hegel saját ítéletkoncepciójának változásait vizsgáljuk, akkor a különtöző változatok értékét éppen ennek a megállapításnak az alapján ítéljük meg.

Tekintettel a fenti *Fenomenológia*-idézet nagy jelentőségére, bizonyára nem lesz érdektelen, ha röviden foglalkozunk tartalmának Hegelnél fellelhető első változatával is. Az alany és az állítmány „közönséges” viszonyáról

² Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai Kiadó 1961. 41 o.

— mint ezt Erich Heintel kimutatta³ — ifjúkori teológiai írásaiban⁴ állapítja meg először Hegel, hogy nem alkalmas a dolgok „eleven lényegének” a kifejezésére. A számunkra legfontosabb gondolatmenet *A kereszténység szelleme és sorsa* c. 1799-ben keletkezett, a *Jénai logikát* mintegy 5 évvel megelőző írásban található. Ebben Hegel Jézus tanítását és szerepét elemzi a dialektika akkor már meglehetősen fejlett eszközeivel. Jézus személyében az isteni és az emberi egyesülnek, állapítja meg. Az értelem azonban, vagyis „a reflexió, amely az életet szétzúzza”, nem tudja megragadni ezt az ellentmondásos egységet, hanem elszakítja egymástól az ellentéteket, s így teszi meg őket ítélet-állítványoknak. Abban az ítéletben pl., amely szerint „Jézus ember”, az „ember” pusztán „fogalom, valami gondolt; és az Emberfia itt az ember fogalmának alárendelt; Jézus — ember, ez tulajdonképpeni ítélet, a predikátum nem lényeg, hanem általános . . .”⁵ Hegel a „fogalom” kifejezést itt az „értelmi fogalom” jelentésében használja, a „tulajdonképpeni ítélet” pedig a később *A szellem fenomenológiájában* szereplő „közönséges” (azaz a megszokott, hagyományos) ítélet öse. Hegel kifogása tehát a „tulajdonképpeni ítélet” ellen az, hogy állítmánya csak gondolt, értelmi fogalom, s az alanyt az absztrakt (hiszen a lényeggel szembeállított!) általános predikátum alárendeli magának. A „tulajdonképpeni ítélet” így formájánál fogva nem alkalmas „a véges és végtelen összefüggésének a megragadására, mert ez az összefüggés az élete maga”,⁶ hanem csupán az értelem „halott” tartalmainak a kifejezése.

Ezt az elégedetlenséget tekinthetjük a *Jénai logika* ítélettana közvetlen előzményének. *A szellem fenomenológiája* szerint pedig, amely mintegy öt év elmúltával követi a *Jénai logikát*, mint láttuk, az ítélettartalom és -forma egységében a (filozófiai) tartalomé a meghatározó szerep.

Hogyan illeszkedik bele ebbe a keretbe, amelyet egy *dialektikus* ítéletelmélet megszületése szempontjából rendkívül kedvezőnek mondhatunk, az első rendszeresen kifejtett logika? Következő fejtegetéseinkben erre a kérdésre keresünk választ a *Jénai logika* ítéletelméletének részletes elemzése során.

1. Az ítéletelmélet rendszertani helye

(*Szubjektum és objektum azonossága a Jénai logikában*)

A *Jénai logika* szerint az ítélet a fogalom ellentmondásos egységének a felbomlásából születik; benne a fogalomban még egyesítettek — a különös és az általános — önálló kategoriális létezésre tesznek szert. Hegel szerint azonban mindez csak azért történik, hogy a különböző ítéletfajták dialektikus egymásutánja végül olyan gondolkodási formát hozzon létre, amelyben a fogalom elveszett egysége ismét helyreáll: a következtetést. Nagy általánosságban véve tehát a fogalom, az ítélet és a következtetés már a *Jénai logikában* is éppúgy egyazon fejlődési sor egymás után következő láncszemei, mint Hegel későbbi logikai koncepcióiban. A logika egészében elfoglalt helyük viszont a két munkában más és más.

³ Erich Heintel: *Der Begriff des Menschen und der „spekulative Satz“*. Hegel-Studien 1. köt. 1961.

⁴ *Hegels theologische Jugendschriften*. Hrsg. v. H. Nohl, Tübingen 1907.

⁵ *Uo.* 309. o.

⁶ *Uo.*

A fogalom, az ítélet és a következtetés a gondolkodás szféráját, illetve a fejezet címe szerint a *gondolkodás viszonyát* reprezentálják a *Jénai logikában*. A megelőző fejezet *A lét viszonya* címet viseli, és a szubsztancia, az okság, valamint a kölcsönhatás kategóriáit tárgyalja. A gondolkodás és a lét viszonya együtt teszik ki az egész *Jénai logika* második részét, míg *Az egyszerű vonatkozás* című első rész a minőség és mennyiség dialektikus-logikai elemzése. A harmadik rész címe: *Arány*; tartalma pedig a definíció, a felosztás és a megismerés. Mindez már nem sokban emlékeztet *A logika tudománya* vagy az *Enciklopédia* I. részének tartalmi beosztására. Hermann Schmitz, egyike azoknak a keveseknek, akik a *Jénai logikával* érdemben foglalkoztak, erről a következőket írja: „A *Jénai logika* . . . az egyszerű vonatkozásról, a viszonyról és az arányról szóló három fejezetből áll. Ezek a kevéssé sikerült elnevezések a fogalom fejlődésének három fokát képviselik, amelyek körülbelül megfelelnek a későbbi *Logika tudománya* lét-lényeg-fogalom sorrendjének.”⁷ A két logikai felosztás egymásnak való illetén megfeleltetése, amennyiben helytálló, közelebbi tárgyunk, az ítélet szempontjából nem kevesebbet jelentene, mint azt, hogy ez (természetesen a fogalommal és a következtetéssel együtt) a *Jénai logikában* a lényeg tanában kerül tárgyalásra. Ezzel szemben ismeretes, hogy *A logika tudományában* és az *Enciklopédiában* a gondolkodás formáiról szóló fejezetek a szubjektív logikának, azaz a fogalom tanának részei.

H. Schmitz szerint a lét és a gondolkodás viszonyai, ahogyan a *Jénai logikában* tárgyalásra kerülnek, fontos közös jellemvonásuk alapján feleltethetők meg Hegel későbbi logikai rendszerei lényegtanának, ti. azon az alapon, hogy a bennük szereplő meghatározottságokon (szemben az „egyszerű vonatkozás” címszó alatt tárgyaltakkal) „bizonyos mértékig már az ellentétükre való vonatkozás is tételezett” ugyan, de ezek a meghatározottságok még nem „ellentétekből egyéolvasztott egészek”, mint az „arány” címszó alá tartozók. Utóbbiak ezért a minőségi többletért Schmitz szerint már a fogalom tanához sorolhatók.

Véleményünk szerint a *Jénai logika* speciális problematikája miatt a későbbi felosztásokkal való párhuzamba állítása alig mond valami lényegeset, ha egyáltalán végrehajtható. A tárgyunk szempontjából legfontosabb *gondolkodási formák* birodalmának az egész rendszerben elfoglalt helyét illetően mindenesetre aláhuzza azt a tényt, hogy azok nem a harmadik, tehát a hegeli dialektikának már a jénai korszakban is meglévő sajátossága szerint az összefoglaló, az ellentéteket megszüntetve-feloldó-egyesítő szakasz kategóriái, hanem a második szakasz fő ellentétének (lét-gondolkodás) egyik oldalát alkotva nagyon is kevéssé tartalmazhatnak az egészre való vonatkozást. Mégis mint a *gondolkodás* formái — amely gondolkodásnak az ellentéteket végül is fel kell dolgoznia a maga számára — már definíciójuk szerint is egyesítik létnek és tudatnak, létnek és lényegnek a legáltalánosabb formában, a különös és az általános ellentmondásának formájában kifejezett ellentéteit. Így a fogalom, az ítélet és a következtetés egyaránt különös és általános különböző módon megvalósuló viszonya (innen a fejezet címe is), azaz ellentmondásos egysége. Mindez félreérthetetlenül arra mutat, hogy a gondolkodás formáinak igazában a harmadik részben, a későbbi fogalomtanban van helyük. Nem tekinthetjük azonban pusztá félreértésnek a második részben való tár-

⁷ Hermann Schmitz: *Die Vorbereitung von Hegels „Phänomenologie des Geistes“ in seiner „Jenenser Logik“*. *Ztschr. f. Phil. Forschung*, 14. köt. 1960.

gyalásukat, az ok erre nem egyszerűen csak az, hogy Hegel még nem talált megfelelő helyet számukra. A *Jénai logika* speciális problematikájának megoldása szempontjából ugyanis éppen ezen a helyen van rájuk szükség; ezt akkor is el kell ismernünk, ha különben világos előttünk, hogy a gondolkodás formái, saját szempontjaikat illetően, beleértve, mint látni fogjuk, a gondolkodás tartalma és formája közti összefüggésnek Hegel számára ebben az időben már éppenséggel nem csekély fontosságú ügyét, megrövidülnek e rájuk nézve nem éppen szerencsés rendszertani hely miatt.

A *Jénai logika* speciális problematikáját, amelyre az előzőekben már több ízben utaltunk, legjobban annak a filozófiai programnak az ismeretében érthetjük meg, amelyet Hegel *A filozófiai fichtei és schellingi rendszerének különbsége* . . . c. cikkében⁸ fogalmazott meg 1801-ben, tehát nem sokkal a *Jénai logika* keletkezése előtt.

A cikk bevezetése a szubjektum és objektum azonosságának a fichtei filozófiában „merészen kimondott igaz elvét”⁹ ünnepli. A továbbiak folyamán azután elsősorban azt kifogásolja, hogy Fichte nem tartotta magát következetesen ehhez az elvhez. A cikk számunkra legfontosabb gondolatmenete a következő. A történelem folyamán szükségszerűen következnek be olyan korszakok, amelyekben „az egyesítés hatalma eltűnt az emberek életéből, és az ellentétek elvesztették eleven vonatkozásukat és kölcsönhatásukat”, de éppoly szükségszerűen lép fel ilyenkor a filozófia, „hogy feloldja a szubjektivitás és objektivitás megszilárdult ellentéteit”. A feloldás módja nem más, mint „az abszolút meghasonlásnak relatívvá való lefokozása”, amely meghasonlást így „az eredeti azonosság szab meg”.¹⁰ Az eredeti azonosság, vagyis az abszolútum keresése, valamint a jellemzett meghasonlás a filozófiának az előfeltételei. „A filozófia feladata azonban az” — összegezi Hegel végül az eddigieket —, „hogy ezeket az előfeltételeket egyesítse, a létet a nem-létben — mint levést, a meghasonlást az abszolútumban — mint ennek megjelenését, a végest a végtelenben — mint az életet tételezze.”¹¹

Nyilvánvaló, hogy ez ugyanaz a program, amely *A szellem fenomenológiájában* messzemenően megvalósul, és az abszolút tudás fokán az abszolútumnak önmagáról mint szubjektum és objektum azonosságáról való tudásában a hegeli filozófia számára végérvényesen megoldást nyer. Ismeretes az is, hogy — bármi legyen különben *A szellemi fenomenológiájának* és *A logika tudományának* viszonya — utóbbi már erről az álláspontonról indul.

Nem így a *Jénai logika*. „Aki a *logikát* ebben a rendelkezésünkre álló első megfogalmazásában előítélet nélkül olvassa . . .” — így Haering —, „anélkül, hogy a későbbi hegeli logika már ismert interpretációit . . . figyelembe venné, sohasem jut arra a gondolatra, hogy Hegel benne mintegy már akkoriban olyasmit akart adni, mint az abszolút szellem önfejlődésének első foka . . .”¹² A *Jénai logika* egyszerűen a lét és a gondolkodás legáltalánosabb kategóriái-ként tárgyalja a minőségi és a mennyiségi meghatározottságokat,

⁸ *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*. . . Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Sämtliche Werke, Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden*, 1. köt. Hermann Glockner, Stuttgart 1958.

⁹ *Uo.* 35. o.

¹⁰ *Uo.* 46. o.

¹¹ *Uo.* 49. o.

¹² Theodor Haering: *Hegel, sein Wollen und sein Werk*. Teubner, Leipzig 1938.

majd a szubsztancia-akcidencia, valamint a különös-általános viszony fejlődésének különböző láncszemeit. Ezek a kategóriák „magánvalóságuk szerint” mit sem tudnak még a lét és a gondolkodás szférájának eredeti azonosságáról. De „számunkra” sem jelentik mindjárt kezdetben az eredeti azonosság megvalósulásának különböző lépcsőfokait, ahogyan ezt Hegel pl. az *Enciklopédia* 85.§-ában a lét tanának már bevezetésében félreérthetetlenül deklarálja: „Maga a lét, valamint a következő meghatározások, nemcsak a létei, hanem a logikai meghatározások általában, az abszolútum definíciójának, *Isten metafizikai definíciójának* tekinthetők; . . .”¹³

A *Jénai logika* kategóriái mégsem esnek kívül Hegel felvázolt filozófiai programján. A létkategóriák fokról fokra tökéletesebben fejezik ki a különös és általános ellentétét, s ezzel a maguk részéről egyre inkább megközelítik a gondolkodás általános birodalmát. (Igy lehet a különösnek és általánosnak a meghatározott fogalomban érvényesülő dialektikája közvetlen örököse a szubsztancia és akidenciái, tulajdonságai dialektikájának.) A gondolkodás formái viszont a fordított utat teszik meg, amennyiben az általános, különös és egyedi dialektikája révén a lét szférájának megközelítésére törekcszenek. A kétirányú haladás pedig, amelyet egyfelől a lét, másfelől a gondolkodás különböző viszonyai a maguk területén megtesznek, végül is lehetővé teszi, hogy most ez a két terület, a lét és a gondolkodás lépjen egymással viszonyba. Erről a viszonyról azután fokról fokra kiderül, hogy nem más, mint azonosak viszonya.

A *Jénai logika* tehát nem a lét és gondolkodás azonosságának talajáról indul, hanem a maga egészében inkább a *levezetése* ennek az azonosságnak. Ennyiben — természetesen a maga sajátos logikai formájában — *A szellem fenomenológiája* előfutárának tekinthető. De nem magában, hanem csak az utána következő *Metafizikával* együtt.

Ez a tényállás *A filozófia fichtei és schellingi rendszerének különbsége* c. írásban kifejtett program alapján, úgy hisszük, érthető. A szubjektum és objektum (a *Jénai logikában* lét és gondolkodás) megszilárdult ellentéteinek valódi feloldása nem más, mint visszavezetésük eredeti azonosságukra, azaz az abszolútumban, az abszolútum megjelenési formáiként való tételezésük. Ez a folyamat megy végbe a *Jénai logikát* önálló filozófiai diszciplínaként követő *Metafizikában*, amely azonban az eddigiekből következően szerves folytatása a logikának.

Szűkebb tárgyunk, az ítéletelmélet jobb megértése érdekében meg kell még világítanunk azt az első pillantásra különösnek tűnő körülményt, hogy a *Jénai logikában* a gondolkodás formáinak tárgyalása közben nem esik szó a gondolkodás tartalmáról, erre csak a megismerés vizsgálatakor kerül sor, amely egyben utolsó tárgya a logikai elemzésnek. Vajon ez azt jelenti-e, hogy a hegeli logika első rendszeres kifejtésében nem talál folytatásra az ifjúkori teológiai írásoknak az ítélet hagyományos formájával szemben való az elégedetlensége, hogy ez az ész tartalmait már nem tudja kifejezni? Erre a kérdésre nem lehet egyszerű igennel vagy nemmel válaszolni, s a végleges választ amúgy is célszerűbb az ítéletelmélet részletes elemzése után megadni. Most csak annak megállapítására szorítkozunk, ami az ítéletelméletnek a *Jénai logikában* elfoglalt rendszertani helyéből az ítélettartalom és -forma viszonyának problematikájára nézve következik.

¹³ Hegel György Vilmos Frigyes: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonatai*. Akadémiai Kiadó, 1950. 144. o.

Mint láttuk, a gondolkodás formái az egész logikai rendszer középső részeként kerülnek tárgyalásra, a lét viszonyaival együtt, illetve ezek *mellett*. Mint-hogy pedig a két szféra, a gondolkodásé és a lété, *egymással* csak a harmadik részben lép viszonyba, a lét viszonyai nem szolgálhatnak *tartalmul* a gondolkodás formái számára. Különösen nem várható el a második rész egyik oldalától, hogy viszonya az első részhez, a minőségi és a mennyiségi meghatározottságokhoz, előbb, mint a harmadik részben tisztázódjék. Ha a gondolkodási formák bevezető részében azt olvassuk, hogy „a meghatározott fogalom ugyanannak a dialektikának van alávetve, mint a minőség” (78. o.), akkor ez a megállapítás az egész műnek módszertani szempontból való egységére utal. Folytatása pedig — amely szerint a minőség „meghatározottság a *tiszta lét* formájában; utóbbi helyébe itt a *reflektált lét*, a magánvaló lét lépett” (uo., kiemelések — *K. I.*) — sokkal inkább igazolni látszik a *Jénai logika* második részének a későbbi logikák lényegtanával való párhuzamba állítását, mintsem egy olyan feltevést, amely szerint Hegel itt a létkategóriák és a gondolkodási formák tartalom-forma viszonyára akart volna utalni.

Ez azért sem volt lehetséges számára, mert ekkor már kidolgozta azt az ismeretelméleti álláspontját, hogy amikor valamely létezőt vagy lét tartalmat gondolati meghatározottsággal jellemzünk, ezzel bizonyos értelemben azonosítunk (ami a valóság gondolati megragadásának minden aktusában megtörténik), akkor ez csak a lét és gondolkodás eredeti azonossága alapján lehetséges. Hegelnek ez a felfogása világos megfogalmazást nyer a Schellinggel közösen szerkesztett folyóirat 1802-ben megjelent, a *Hit és tudás* c. cikkében: „Hogyan lehetségesek a priori szintetikus ítéletek?” Ez a kanti formula, tartja Hegel (a Kanttal való polémia ellenére), az ész igaz elvét fejezi ki, azt az eszmét, „hogy a szintetikus ítéletben szubjektum és predikátum, amaz a különös, ez az általános, amaz a lét formájában, ez a gondolkodásban — ezek az egyenlőtlenek egyúttal a priori, azaz abszolút módon azonosak”.¹⁴

Mint-hogy az „egyenlőtlenek” azonossága a *Jénai logikában* csak az *Arány* c. fejezetben bontakozik ki, a gondolkodás, a mondottak alapján, csak itt léphet fel először a siker reményében azzal az igénnyel, hogy valamely lét tartalmat a maga általános meghatározottságaival kifejezzen, azaz velük azonosítsa. Itt először történik tehát az, „hogy a megismerés a tartalmat, amely más, mint ő maga, megszünteti, önmagának másává teszi”. (128. o.) Mindez megvilágítja azt, hogy miért nem beszélhet Hegel a gondolkodás tartalmáról már a gondolkodás formáinak, a gondolkodás „viszonyainak” tárgyalásakor, valamint azt, hogy (ezzel összefüggésben) a *Jénai logika* ítélettanának álláspontján még voltaképpen nem jöhet létre valódi szintetikus ítélet.

Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy ugyanezt még a *Jénai logika* utolsó tárgyáról, a megismerésről is elmondhatjuk. Hiszen Hegel szerint lét és gondolkodás lényegi azonossága még nem biztosíték gondolkodásunknak a valósággal való megegyezésére. Ehhez, mint tudjuk, az kell, hogy az „egyenlőtlenek egymással a priori, azaz abszolút módon azonosak” legyenek. Ezért hiába a véges megismerés minden fáradozása. A definíció, amely a létet az általánosságba emeli, valamint a felosztás, amely az általánost leviszi a lét különösségeibe (Hegel mindkét folyamatot egyaránt logikainak és ontológiaiainak fogja fel), két külön kört alkot, ezeket a megismerés csak egyenlővé teszi, de igazában nem azonosak; „A fel- és alászállásnak ez a két útja keresztezi

¹⁴ *Glauben und Wissen. Hegel Sämtliche Werke* I. köt. id. kiad. 297. o.

egymást és találkozik a középben — amely a különösség, vagy a rossz realitás —, de nem az abszolút középben.” (124 o.)

A megismerés és a vele szemben álló tartalom lényegi azonossága azonban félreérthetetlenül utal erre az abszolút középre, illetve a logika végkicsengése szerint az egész viszony megfordul, és az abszolút közép — az abszolút azonosság — melynek elérésére az egész eddigi folyamat törekedett, most az eredetinek, a kiindulásnak mutatkozik: „A megismerés ilymódon a realizált végtelenség (maga az abszolútum — *K. I.*), amely a megkettőzött viszonyban (a lét és gondolkodás viszonyában — *K. I.*) megosztotta magát és magához visszatért . . .” (129. o.) De „A megismerés mint . . . a magánvaló, amely kivonta magát a másra való minden vonatkozás alól, és amelynek mozzanatai (a lét és a gondolkodás — *K. I.*) maguk is totalitások, magukra reflektáltak (azaz mindegyik kifejezi magát a másikat — *K. I.*), nem tárgya többé a logikának, amely a formát a teljes konkrécióig kifejlesztette, hanem a *metafizikának*, amelyben ennek a totalitásnak éppúgy realizálnia kell, mint ahogy eddig azok a totalitások realizálódtak, amelyekről kiderült, hogy az abszolút totalitás mozzanataiként léteznek.” (129. o.)

Metafizikának és logikának ez az elhatárolása, amely szerint a logika csak a *formát* fejlesztette ki a teljes konkrécióig, csak betetőzi azt a gondolatsort, amelynek eddig voltaképp már több pontján kiderült, hogy metafizika és logika különállása nem kedvez a gondolkodási formák tartalom és forma összefüggésében való tárgyalásának. Erre voltaképpen csak a metafizikában volna lehetőség (mint ahogy bizonyos értelemben ezt tekinthetjük a *Jénai logika* igazi fogalomtanának; l. fenn a Schmitz-féle felosztási párhuzamról mondottakat), amelynek azonban az ítéletelmélet természetesen nem tárgya többé. Vizsgálódásainknak ez az eredménye, amelyre Hegel első logikai rendszerének elemzése során jutottunk, összhangban van azzal a megállapítással, amelyet Lukács György *A szellem fenomenológiáját* tárgyalva a hegeli ismeretelméletre nézve tett. Észert az azonos szubjektum—objektum kettéhasadásának, majd önmaga újra elérésének dialektikus folyamatára épülő hegeli ismeretelmélet a benne kifejezésre jutó misztikus tendenciák ellenére „óriási előnnyel rendelkezik a klasszikus német idealizmus más formáival szemben”, ugyanis „az emberi megismerés nagy, széles területeit átfogó mozgásteret nyer a külvilág helyes megragadására, a megismerés lényeges meghatározottságainak a kidolgozására”.¹⁵ Nem kétséges, a *Jénai logikában*, bár sok történt az érdekében (amit Lukács György különös módon nem vett észre), még nem jött létre ez a széles mozgástér, s ez a tény, mint látni fogjuk, s amint az az eddigi alapján várható, negatív módon befolyásolja a gondolkodási formák tárgyalását.

Itt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a hegeli dialektikának azt a sajátosságát, amely a *Jénai logika* idézett utolsó soraiban már világosan kifejezésre jut, hogy ti a forma „kifejlesztése a teljes konkrécióig”, már átmenet a tartalomhoz. Ezért lehet a megismerés a logika utolsó s egyben a metafizika első kategóriája. És ezért jelent az azonosságnak a *Jénai logika* ítélettanában még csak az ítélet formájára vonatkozó követelménye — a forma teljes konkréciójának igénye következtében — a tartalom és forma viszonylatában is előrelépést a hegeli ítéletelmélet fejlődésében, mint aho-

¹⁵ Georg Lukács: *Der junge Hegel*. Aufbau Verlag, Berlin 1954. 610. o.

gyan az ítéletelmélet felvázolt rendszertani helye is minden ellentmondásos-
sága ellenére elősegíti az ifjú Hegel nagyszabású és számos pozitívumot ígérő
filozófiai programjának megvalósítását.

2. Az ítélet eredete a fogalomból

A *Jénai logika* szerint az ítélet a fogalom, pontosabban a meghatá-
rozott fogalom önellentmondásának tételeződése.

Közelebbről: a meghatározott fogalom egymásnak ellentmondó össze-
tevői a meghatározottság és a reflektáltság, azaz a különösség és az általános-
ság. Ezek egyfelől *egységet alkotnak*: „A meghatározott fogalomban a megha-
tározottság és a reflexió éppenséggel egy, egyszerű.” (78. o.) A meghatározott-
ság ugyanis éppen a reflexió révén lesz különösséggé („A meghatározottság a
reflexió nélkül nem a *különös*, hanem semmi volna . . .”, uo.), s így a lét ka-
tegoriájából a gondolkodás szférájának kategóriájává, amely szférában egyet-
len kategória sem lehet meg az általánosság nélkül: „A fogalom ugyanannak a
dialektikának van alávetve, mint amelynek a minőség, amely meghatározott-
ság a tiszta lét formájában, amelynek helyébe itt a reflektált lét, a magánvaló
lét lépett . . .” (Uo.) Minthogy a meghatározottságból az általános a reflexió
révén lett a különös, ezért ez a reflexió, éppen mint a meghatározottság ref-
lexiója, magában, a meghatározottság nélkül nem létezhetnék: „éppúgy
magáértvalósága szerint üres a reflexió, mert csak az ellentétesből, azaz a
meghatározottságból visszatért”. (Uo.) Az általános a különös általánosa, a
különös formája: „az általános nem a különössel ellentétes, hanem közvetle-
nül a különös formája: a meghatározottság mint megszüntetett, magára
reflektált, és ez az ő saját reflexiója”. (77. o.)

Másfelől általános és különös a meghatározott fogalomban *ellentmondá-
sos* egységet alkot. Az ellentmondásnak arról a típusáról van itt szó, melyet
Hegel a következőképpen jellemez: „az ellentétesek egyike szükségszerűen
az egység maga” (1. o.), és amelyet megkülönböztet az ellentmondás tökélete-
sebb formájától, amelyben „minden oldal magában tartalmazza az egész el-
lentétet”. (32. o.) A meghatározott fogalomra az ellentmondásnak ez a töké-
letlenebb formája jellemző tehát: „a meghatározottság és a reflexió között
valójában ellentmondás áll fenn — amaz csak egyik oldala az ellentétnek, ez
pedig a kettő egysége”. (78. o.)

Hogyan értsük ezt? Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a különös és
általános imént vázolt dialektikája a „lét viszonyának”, a szubsztancia és ak-
cidenciái viszonyának három lépésben (a szubsztancialitás viszonya, az okság
viszonya, a kölcsönhatás) megvalósuló dialektikájából ered, oly módon, hogy
a reflexió mind a szubsztanciát, mind akcidenciáit, azaz tulajdonságait, az
általánosság szférájába emeli. Innen a reflexiónak az a tulajdonsága, hogy a
két ellentétes oldalt átfogja. A reflexió másrészt mint az általánosság, a gon-
dolkodás szférájának reprezentánsa a különös—általános viszony egyik olda-
lát alkotja.

Közben azonban különös és általános viszonya kezdettől fogva magában
rejti, és fejlődésének egyes állomásait bejárva mindinkább kibontakoztatja
az ellentmondás másik formáját is, amelyben „minden oldal magában tartal-
mazza az egész ellentétet”; hiszen az oldalak fent leírt egységüknél fogva
semmiképp sem választhatók úgy szét, hogy egymásra való vonatkozásukat
elveszítsék. S a (kezdetben természetesen még tökéletlenül) általánosságba

emelt szubsztancia—akcidencia viszony éppenséggel a következőképpen fest: „Az általános a szubsztanciának egyik tulajdonsága mások mellett”, s így a szubsztancia valójában általánosa a különböző tulajdonságoknak. Másfelől „a szubsztancia különös, az általánosságban tételzett, más különösök mellett”. Most tehát a tulajdonság bizonyul általánosnak s a szubsztancia a különösnek, azaz végeredményben mind a szubsztancia, mind pedig tulajdonságai megkapják mindkét meghatározottságot, az általánosságot és a különösséget, aminek következtében egyúttal kölcsönösen alárendelik egymást. Az ellentétek azért nem mosódnak egymásba: „Mindegyik alárendelt a másiknak, de ez a két alárendelés ellentétes módon van jelen; a különös negatív egy (másokat kizáró egység, szubsztancia — *K. I.*), és a tulajdonságok meghatározottságuk szerint *vannak*, és megfordítva: az általános numerikus egyik pozitív egyége.” (80. o.)

Hegel végül így foglalja össze az ítélet születését a fogalom ellentmondásából: „A meghatározott fogalom saját magában rejlő ellentmondása tehát az, hogy magánvalósága szerint ez a kettősen ellentétes alárendelés; a meghatározottság önmagában véve ellentmond a reflexiónak, és ez a meghatározott fogalom tételzése.” És: „A meghatározott fogalom, azt kifejezve, ami magánvalósága szerint . . . az *ítélet*.” (80. o.)

A fogalom tehát már a *Jénai logikában* is, akárcsak Hegel későbbi logikai rendszereiben, ellentétes kategóriák dialektikus viszonya. A későbbi logikákhoz képest feltűnő azonban, hogy az egyediség kategóriája hiányzik a fogalom meghatározásából. Ez a kiindulás azután egy bizonyos dualizmust eredményez valamennyi gondolkodási formára nézve, mint erre Hermann Schmitz *A végtelen ítélet és a következtetés mint a hegeli dialektika principiumai*¹⁶ c. tanulmányában rámutat. A következtetésnél ugyan lényeges szerepet játszik már az egyedi kategóriája, itt azonban ismét csak dualizmussal, az egyedi és az általános dualizmusával van dolgunk, holott a következtetés esetében várnánk el leginkább, hogy mindhárom kategória, az egyedi, különös és általános dialektikáját felmutassa. Ez a dualizmus a maga részéről szintén hozzájárult ahhoz, hogy a gondolkodási formák dialektikájának leírása a *Jénai logikában* még sok kívánnivalót hagy maga után.

3. Bevezetés az ítélettanhoz

A meghatározott fogalomban különös és általános dialektikus egységet alkottak; az ítéletben e dialektikus egység felbomlása jut kifejezésre: különös és általános itt „magáértvaló” kategóriák, az ítélet két önálló részeként, mint subjektum és predikátum lépnek fel.

Hogy az ítélet alkotórészei a különös és az általános, azaz létkategóriák helyett reflektált, a gondolkodás szférájába, azaz az általánosságba emelt kategóriák — ez az ítélet születése pillanatában még nem befejezett tény Hegel szerint. Ellenkezőleg: az ítélet egész mozgása, ha úgy tetszik, nem más, mint küzdelem a valódi különösség és a valódi általánosság eléréseért, a gondolkodás kategóriáinak a „máslétből”, azaz a lét szférájából való kiemeléséért.

¹⁶ Hermann Schmitz: *Das unendliche Urteil und der Schluß als Prinzipien der Dialektik Hegels*. A szerző *Hegel als Denker der Individualität* c. könyvének (Verlag Anton Hain, Meisenheim/Glan 1957.) második tanulmánya.

A meghatározott fogalomban, ahol „a meghatározottság és a reflexió éppenséggel egy, egyszerű” (78. o.), még nem volt mód a kategóriák kiteljesedésére: „A meghatározott fogalomban a reflektált meghatározottság van jelen, mint a másléthől magába visszavett; valójában azonban még nem ilyen, hanem még meghatározottság, és még a másléthben, és a magára irányuló reflexió a negatív egy vagy a meghatározottság megszűnt-voltának a tételezett oldala.” (81. o.). A következő bekezdésben Hegel így folytatja a megkezdett gondolat-sort: „Az ítélet mint annak a kifejezése, ami a fogalom valóban, egy negatív egyet, egy szubsztanciát rejt magában . . .” (Uo.) A szubsztancia a lét kategóriája, s ha az ítélettel kapcsolatban is fellép, akkor ez azt mutatja, hogy az ítélet a meghatározott fogalomból való keletkezése pillanatában még a „másléttel” terhes. A „negatív egy” kifejezést, amely mindkét idézetben előfordul, az utóbbiban a szubsztanciával azonos értelemben, Hegel gyakran használja a *Jénai logika* ítélettanában. Minden esetben az általánosra még nem vonatkoztatottat vagy a vele éppen ellentéteset, a még „másléttel” terheset jelenti, az egyediséget vagy méginkább a közvetlenül megelőző lépcsőfokát. Hasonló értelemben használja Hegel a „numerikus egy” kifejezést is, s főleg a különböző tulajdonságok pusztán külsőleges összefoglalását érti rajta valamely szubjektumban, amely tehát még nem érte el a különösség fokát. Az ilyen szubjektum állítmánya sem lehet más, mint a szubsztancia egy valamely meghatározottsága, tulajdonsága a sok közül; azaz absztrakt általános, amely a szubjektumból vajmi keveset fejez ki.

Különös és általános viszonyának azonban valamilyen formában feltétlenül jelen kell lennie ahhoz, hogy egyáltalán ítéletről beszélhessünk. Az *ítélet* c. fejezet bevezető részének második alpontjául ezért a következőket szögezi le Hegel. „Az ítéletben összkapcsoltak, a szubjektum és a predikátum, amaz a különös, ez az általános, ellentmondanak egymásnak a bennük magukban levő ellentét révén és az ellentétes alárendelő tevékenység folytán, amelyet egymással szemben gyakorolnak.” (82—83. o.) Hegel ezzel az ítélet egész mozgását vezező ellentmondást adja meg, amellyel a következőkben ezért bőven lesz alkalmunk foglalkozni. Előjáróban azonban még tisztáznunk kell, mit értsünk alany és állítmány kölcsönös alárendelő tevékenységén, amely, akárcsak a különös és az általános ellentmondása, szintén a meghatározott fogalom örökségeként maradt az ítéletre.

S és P alárendelő tevékenysége az a folyamat, amelyben az alany és az állítmány a „magáértvalóságát” érvényesíti. Ezért az alárendelés és a magáértvalóság kifejezések jelentését a *Jénai logikában* egymással összefüggésben kell tisztáznunk.

A *Jénai logika* ítélettanában alany és állítmány ellentmondó magáértvalósága tételezett. „Mindegyik csak annyiban magáértvaló, amennyiben a másik nem az.” (83. o.) Magáértvalóság ugyanis itt elsősorban az alárendeltséggel ellentétes kategória. Ebben az értelemben áll az ítéletek első csoportjának élén a következő mondat: „Hogy a predikátum az ítéletben magáértvaló, nincs alárendelve a szubjektum negatív egyének, ez a predikátum tulajdonságvoltát megszünteti, magáértvaló-létezővé teszi azt, a szubjektumot pedig megszünten-tételezetté.” (83. o.) A predikátum magáértvaló tehát, amennyiben nincs alárendelve a szubjektumnak, illetve, ami ugyanaz, amennyiben nem a szubjektum valamely tulajdonsága. A tulajdonság-volt megszűnésének pozitív értelme az, hogy a predikátum valódi általánossá lesz, azaz egészen kifejezi S-t, nem pedig csak egy tulajdonságát, a „magáértvalóság” így a

predikátum természetének kiteljesedését is jelenti, szemben a magánvalóság állapotával, amelyben a predikátum még a meghatározott fogalom általánosa volt, azaz a „magáértvalóság” kifejezés jelentése megközelíti itt a későbbi Hegelnél leginkább előforduló jelentést. A magáértvalóság végül kétségkívül azt az egyszerű tény is kifejezi a *Jénai logika* ítélettanában, hogy különös és általános — szemben azzal a közvetlen egységgel, amelyet a meghatározott fogalomban alkot — az ítéletben — mint alany és állítmány — önálló kategoriális létezésre tett szert.

Az ítélet fogalma szerint alanynak és állítmánynak egyaránt magáértvalónak kell lennie. Csakhogy éppen magáértvalóságuk követelménye szerint érvényesíteniük kell alany-, illetve állítmány természetüket, azaz vonatkoznok kell egymásra, vonatkozásuk pedig a kölcsönös alárendelés. Ezért „az egyik magáértvalósága a másikat valami mássá kell hogy tegye, mint aminek az közvetlenül az ítéletben tételezett”. Ebből a következő dialektika adódik: „Ez a maga-fenntartás a másik maga alá kényszerítése révén ennek a másinak a mássá-levését eredményezi közvetlenül, de éppúgy kell, hogy ebben a változásban érvényesüljön az ítélet természete és a másletet ugyanakkor megszüntesse; ez tehát ennek a másinak a magára irányuló reflexiója.” (83. o.) Az ítélet egyik tagjának alárendelő tevékenysége, amely egyben a szóban forgó ítélettag önmagáértvalóságának érvényesítését is jelenti, közvetlenül maga után vonja tehát a másik tag önmagára irányuló reflexiójának tevékenységét, és megfordítva. Így mindkettő kettős tevékenységet végez, s ez a kettős tevékenység viszi véghez, illetve jelenti közvetlenül az ítélet tagjainak s az ítéletnek magának a realizálását. Ezzel pedig adva van az ítélet jövődjő mozgásának egész programja, egészen addig, hogy az ítélet önmagának létrejövő totalitásában, végül szintén mássá lesz, „amennyiben a tagoknak az ítélet számára lényeges meghatározottsága a magára irányuló reflexió révén megszűnik, és inkább az üres vonatkozás teljeseedik be”. (83. o.) Az üres vonatkozás beteljesedése azt jelenti, hogy az ítélet két tagjának vonatkozása maga is önálló taggá, a harmadik terminussá lesz, s ezzel már valóban „egy más” gondolkodási forma, ti. a következtetés van előttünk. A következtetés révén azután újra helyreáll a fogalom elveszett egysége, ami a gondolkodás szféráján belül egyáltalán az egyik legfontosabb cél. A célt s a cél eléréséhez vezető utat a következők mutatják be legvilágosabban: a fogalom „megkettőződése” révén létrejött ítélettagok „egyszerű egysége nem a fogalom, hanem a *van* (a kopula), az üres lét, a nem reflektált vonatkozás; és az ítélet nem a fogalom realizálását hajtja végre, hanem a fogalom benne inkább magán kívül jutott. Hogy a fogalom az ítéletben fenntartsa magát, a szubjektumnak és a predikátumnak ellentétükben azonosulniuk kellene, mindkettőnek a meghatározott fogalmat, az egyszerűt az általános és a különös egy-voltában kellene magán kifejeznie; kérdés, hogyan képes erre az ítélet, és hogyan mutatkozik meg rajta ez a szükségszerűség és hajtja az ítéletet, amely képtelen a fogalomnak önmagában való bírására, önmagán túl.” (82. o.)

Az ítélet önmozgásának célja tehát a fogalom ellentmondások szétrombolta egységének a visszaszerzése egy ugyancsak ellentmondásokon keresztül megvalósuló fejlődés révén, amely egyben az alany és állítmány azonosulásának, illetve a következtetés megszületésének útja. Éppen csak arra nem kapunk itt választ, hogy mit jelent a gondolkodás formáinak ez a mozgása a bennük kifejezett tartalom szempontjából.

Az azonos tételen áll vagy bukik a filozófiai tartalmak megragadásának

lehetősége — mondja később Hegel *A szellem fenomenológiájában*, a „nagy” logika ítélettanában pedig azt kutatja, hogy a különböző tartalomtípusok milyen ítéletfajtákkal fejezhetőek ki. Tanulmányunk első részéből már tudjuk, hogy az ítélet formájának és tartalmának a viszonyát ebben a formában a *Jénai logika* még nem vethette fel. A „meghatározott fogalom”-ról szóló fejezetben azonban mindez még homályban marad, akárcsak az, hogy a gondolkodási formák felvázolt mozgásának tulajdoníthatunk-e bármiféle tartalmat is a későbbiek folyamán.

A *Jénai logika* ítéletelmélete előtt tehát ott áll — egyelőre azonban még meglehetősen értelmetlenül — a fogalom elveszett egysége visszaszerzésének végeredményben formális, bár újszerűségében (ti. a logika korabeli állapotához viszonyítva) kétségkívül érdekes célja.

4. Az ítéletek első csoportja

Az ítélet megszabott programja három lépésben valósul meg. A három lépésnek a *Jénai logikában* három alpont felel meg: a) *A predikátum magáértvalósága és a szubjektum magára irányuló reflexiója*, b) *A szubjektum magáértvalósága és a predikátum realizálása (megvalósulása)*, c) *A beteljesedett ítélet*.

Az első alpont megvalósulása az univerzális ítélettel indul. Hegel indoklása, mely az indulás szükségszerűségének felmutatása kell, hogy legyen, erre vonatkozóan a következő.

Az ítélet, mint láttuk, a különösnek az általánoshoz való viszonyát tartalmazza. Legáltalánosabb formája eszerint: a szubjektumról mint különös-ről azt állítjuk, hogy valamilyen általános tulajdonsággal rendelkezik. Az univerzális ítélet állítmányának általánossága nem jelent problémát Hegel számára, annál inkább alanyának különös volta. „A szubjektum, közvetlenül megszünteni tételezve a különösség meghatározottságában, maga is általános, nem numerikus egy, hanem maga is pozitív, meghatározott fogalom” (83. o.) — hangsúlyozza. De ha a szubjektum meghatározott fogalom, amelyről Hegel korábban megállapította, hogy az általános és különös egysége, hogyan őrizheti meg a predikátummal szemben a „különösnek általánosához való viszonyát”? „Az általánosnak a szubjektum mellett más meghatározott fogalmakat is kell tartalmaznia” (83. o.), szögezi le Hegel, de erre az adott nehézségek közepette csak úgy lát lehetőséget, ha a szubjektum „mégis negatív egy marad; de az egy az általánosságba felvéve mint *mindenség* fejeződik ki”. (84. o.) A „Minden A — B” ítélet tehát a szubjektumot mind negatív egységként, mind általánosként meghatározza. Úgy tűnik tehát, hogy az *univerzális ítélet* az általánosnak és különösnek eléggé bonyolult összefonódását, dialektikáját tartalmazza ahhoz, hogy szükségszerű kiindulópontja lehessen az ítélettipusok éppoly szükségszerű önmozgásának, fejlődésének.

A „minden A” szubjektum különössége azonban problematikus. Hiszen Hegel már egyszer leszögezte, hogy a szubjektum mint maga is általános: meghatározott fogalom, *nem numerikus egy*. A numerikus egy-ek külsőleges összekapcsolása mindenséggé szintén nem oldhatja meg a szubjektum különösségének problémáját. Mármost Hegel a megoldás fogyatékoságából kovácsol dialektikus hajtóerőt és vezeti le a következő ítélettypust, a *partikuláris ítéletet*. Annak eldöntéséhez, hogy valóságos vagy konstruált dialektikával van-e itt dolgunk, hosszabban kell idéznünk a *Jénai logika* különben nagyon érthető, idevonatkozó gondolatmenetét. „A különösségnek ez a visszaállítás magában

az általánosságban azonban nem annak a tételezése, ami a szubjektum mint olyan. A szubjektumnak magáértvalónak kell lennie, és pedig mint szubjektumnak; mint mindenség azonban valójában nem szubjektum, hanem a predikátum általánosságával bír, és különös éppenséggel csak a predikátumra való vonatkozásában. És a predikátum nem őrződik meg általánosságban, hanem a szubjektum éppúgy alárendelő általános, mint a predikátum. A predikátum csak annyiban marad az általános, amennyiben a szubjektum negatív eggyé lesz és mint ilyen eszmeien tételezett. A szubjektum általánossága megszünteti a predikátum alárendelő tevékenységét, hogy ez mégis végbemenjen, az alanyt korlátozni kell, hogy magánvalósága szerint kifejezze ezt az alárendeltséget." (Uo.) A „Néhány A – B” típusú ítélet az alany korlátozásával látszólag megoldja a problémát. Szubjektuma ugyanis „többé nem általános, csak a predikátumra való vonatkozásában különös, hanem saját magán kifejezi a negatívitást”. (Uo.) Nyomban kiderül azonban, hogy a részleges ítélet még nem ad igazi megoldást, hiszen valójában még általános, csak éppen már magán viseli a korlátozás követelményét. „A partikuláris ítélet csak azt mondja ki: B-nek *nem szabad* A-t mint általánost alárendelni; mert az alárendelt közvetlenül azáltal különös, hogy alárendelt. De ezzel csak a pusztá *kellést* mondtuk ki; a követelmény, hogy a szubjektum negatív egy-ként legyen tételezve, valójában nincs teljesítve.” (85. o.) Ezzel kétséget kizáróan a szinguláris ítéletnek kell színre lépnie: „A partikuláris ítélet pusztá kellése megszűnik, meghatározódik, ami problematikus benne, mihelyt a szubjektum numerikus egy, egyes a *szinguláris* ítéletben: Ez – B.” (85. o.)

Am a szinguláris ítélettel ismét fellép a kiinduló (univerzális) ítélet fogyatékossága: S numerikus egy, ahelyett, hogy meghatározott fogalom lenne. És a numerikus egy-volt itt még a formális általánosság, a mindenség révén sincs enyhítve. Visszatér tehát az eredeti probléma, csakhogy fokozottabb mértékben: „Valamely ez magáértvalósága szerint különös negatív egy; az általánossal szemben tételezett és tőle megszabadított; de éppen ezáltal inkább csak egyes, nem különös. Mert az egyes mint különös egyben mint az általánosra való vonatkozás is tételezett.” (Uo.) A különös és általános viszonyának az ítéletben történő megvalósulásához nem történt tehát egy lépés előrehaladás sem az ítélet önmozgásának eddigi három lépcsőfokán keresztül. Ellenkezőleg, a harmadik lépcsőfok, a szinguláris ítélet, távolabb van a céltől, mint az első, az univerzális ítélet. Úgy tűnik tehát, hogy a maga támasztotta követelmény szempontjából célravezetőbb lett volna, ha Hegel a szinguláris ítélettől halad az univerzális ítélet felé. Ezzel viszont erősen megkérdőjeleződik a tárgyalt ítéletek sorrendjének szükségszerűsége.

Ha Hegel nem is tudta meggyőzően kimutatni az első három ítélettípus általa tárgyalt sorrendjének szükségszerűségét, a tárgyalás során feltárja azt a fontos tényt, hogy az alany különösségének problémája nem egyetlen az alany terjedelmének problémájával, s így nem oldható meg pusztán S terjedelmének változtatásával. Amikor Hegel ebből a szempontból áttekinti az ítéletek első három típusát, akkor S különösségének követelménye már egyes és általános egységének problematikájaként jelentkezik számára: „Ahogyan a szubjektum általánosként az egyediséget magában megsemmisítette, s ezért nem mint különös tételezett, úgy egyesként éppoly kevéssé az, minthogy most az általánosság semmisült meg; a közép a kettő között a partikularitás, a kettő negatív egysége általános és egyes pusztán közvetett egymásba-tételezése”. (Uo.) Innen már kézenfekvő Hegel számára az átmenet az első ítélet-

csoport utolsó tagjához, a hipotetikus ítélethez, amely már nem a terjedelem síkján kívánja megoldani a problémát. „A kettő igazi egyesítése az, hogy az egység tételezett, de megszüntként, pusztán lehetségesként.” (85–86. o.) A hipotetikus ítélet formája: „*Ha ez (van), akkor (van) B.*” („*Wenn dieses ist, so ist B.*”) (86. o.)

A hipotetikus ítéletet Hegel a következőképpen jellemzi. A hipotetikus ítélet alanya valamely *lehetséges* ok, azaz feltétel. Az ok az ítélet alanyaként magáértvaló marad, „és vonatkozása a másokra (a predikátumra — K. I.) nem magának a másikkal való összekapcsolása, ahol a vonatkozás reális átmenés volna, hanem az azonos, amely a másokban van, elesik. Az ok ideálisan tételezett, a szükségszerűség a magát nem azonosként kifejező viszony; míg az okság viszonya $A : a + B$, addig a feltételé $A : B$.” (87. o.)

A hipotetikus ítéletben „a szükségszerűség a magát nem azonosként kifejező viszony”; de így voltaképpen csak követelmény. A „szükségszerűség mint olyan” ugyanis nem más, mint „ellentétesek s egyben magukértvalók azonossága”. Ez az azonosság az ítélet eddigi formáiban „eltűnt”, „és csak a hipotetikus ítéletben lép fel újra, mert itt ismét magukértvalók tételezettek”. (Uo.) „De a szükségszerűség éppenséggel csak mint követelt lép fel, mint negatív, mert a szubjektum magáértvaló létében, amely realizálódott, és a predikátum magáértvaló létében, amelynek fenntartására ez történt, nem fejeződik ki az azonosság pozitivitása, amely szerint A B-ben vagy B A-ban volna, az egyik vagy a másik a kettő egysége lenne.” (87–88. o.) Alany és állítmány azonossága így csak negatív módon van jelen, ugyanis „ahogyan a predikátum olyan általános, amely megszüntként tételezett, úgy a szubjektum is, mint a valóság és a lehetőség egysége, a feloldott általános . . .” Így az ítélet tagjai „eszmeien tételezettek, ingadozók és állhatatlanok, és egy középnek, amely kifejezésre jutott szükségszerűségük, tételezett azonosságuk volna, a követelménye lép fel, amely a szubjektum realizálásának végső követelménye, és csak a predikátum, az általános realizálása révén teljesülhet”. (88. o.)

Látnivaló, hogy a szubjektum realizálásának (Hegel ezt a kifejezést azonos értelemben használja a „magára irányuló reflexió” kifejezéssel), azaz az egész ítéletmozgás első szakaszának lezárultával jelentős mértékben konkretizálódott az ítélet önfejlődésének iránya, s a „végcél” (amely természetesen további mozgás szükségszerűségét rejtí magában) a következtetésbe való beletorkollás értelme. Az alárendelés és a magára irányuló reflexió kettős s egyben ellentétes mozgása az alany és állítmány azonosságának, azaz szükségszerű kapcsolatának létrejöttét célozza. Az ilyen típusú ítéletet nevezi majd Hegel *A szellem fenomenológiájában* azonos tételnek (másként: spekulatív tételnek), s azt az ítélet legmagasabb rendű formájának tekinti. Hogy a cél a *Jénai logikában* is az „azonos tétel,” azt már tudjuk az ítélettan bevezető részéből, valamint a következő részek élén álló címekből, amelyeket programpontoknak is tekinthetünk. Hiszen az első szerint, mint tudjuk, az állítmánynak a magáértvalóságát kell érvényesítenie, miközben az alanyon a magára irányuló reflexió mozgása megy végbe. A második az alannak írja elő azt az utat, amelyet az állítmány az első részben megtett, az állítmányt pedig az alany korábbi sorsa éri utól. Így a harmadik rész „beteljesedett ítéletének” alanya és állítmánya egyaránt tartalmazza mind a magáértvalóság, mind a magára reflektáltság meghatározottságát, azaz ugyanazokat a meghatározottságokat. Az alany és állítmány azonossága azonban a *Jénai logika* szerint már, mint láttuk, túlfeszíti az ítélet kereteit, csak egy harmadik tag, „egy közép”

közvetítésével valósulhat meg, vagyis a két terminus helyett három (jóllehet azonos) terminussal van dolgunk, s a „beteljesedett ítélet” ezért már átmenet a következtetéshez. A *Jénai logika* „azonos tétele” tehát igazában következtetés.

Hogy az ítélet tagjainak „kifejezésre jutott szükségszerűségén” „tétélezett azonosságukat” kell érteni és viszont, másképpen, hogy S és P szükségszerű viszonya egyjelentésű S és P azonosságával, azt aligha érthetjük meg pusztán a *Jénai logika* összefüggéseiből. Ez a probléma *A szellem fenomenológiájában* kerül először sokoldalú megvilágításba, mégpedig a spekulatív tétel tárgyalása során, amellyel később foglalkozunk majd részletesebben. Most csak azt emeljük ki ebből az anyagból, ami a *Jénai logika* ítélettanának megértése szempontjából fontos.

A spekulatív tétel állítmánya az alanynak nem valamely esetleges vagy ami ugyanaz, absztrakt általános jegye, amely mellett S-nek még sok más jegye van, s amely így S-nek éppúgy alárendelt, mint S az absztrakt általános P-nek. A spekulatív tétel állítmánya az alany természetét tárja fel, teljesen kimeríti az alany tartalmát, tehát voltaképpen azonos vele. De így ez az alany egyetlen lehetséges, azaz szükségszerű állítmánya, mellette más nem képzelhető el, s már nincs alárendelve S-nek, de S sem neki, hanem azonosságuk jött létre.

Figyelemre méltó, hogy Hegel S és P azonosságának követelményével *párhuzamosan* érvényesíti az S—P viszonyt mint a különös és az általános viszonyának követelményét, és pedig egyáltalán mint az ítélet követelményét. Láttuk, hogyan igyekezett Hegel, nem éppen teljes sikerrel, az eddig tárgyalt ítéletsort S különösségének fokozatos megvalósulása gyanánt bemutatni. Hogy az *azonos tétel tendenciája ezzel ellentétes*, hogy az azonos tétel végső soron a különös—általános típusú ítélet, de ezzel egyáltalán az ítélet megsemmisítésére tör, ez a probléma abban fejeződik ki majd az ítéletelmélet végén, hogy a beteljesedett — azonos — ítélet voltaképpen már: következtetés. Az első részben azonban Hegel még egymás után mutatja be a hipotetikus ítélet alanyát mint az egyedi és az általános „igazi egyesítését”, vagyis mint különöst (85. o.), és, jóllehet csak negatív, mint általánost s így az állítmánnyal azonos: „... az azonos (a hipotetikus ítéletben — *K. I.*) csak a negatív, az, hogy ahogyan a predikátum olyan általános, amely megszüntként tétélezett, ugyanúgy a szubjektum a valóság és lehetőség egységeként a megszünt általános”. (Uo.)

Ezek után vizsgáljuk meg, hogyan közelíti meg a *Jénai logika* ítélettanának első része S és P szükségszerű, illetve azonos viszonyának kettős-egy célját. Ebben a részben, mint tudjuk, az egész feladat egyik oldala kerül előtérbe, azaz P-nek kell önmagáértvalóságát érvényesítenie S realizálásával párhuzamosan.

P önmagáértvalósága Hegel szándéka szerint egyet jelentene azzal a mozgással, amelynek során P mind tökéletesebb módon alárendeli S-t. Valójában a tárgyalt négy ítélettípus korántsem jelent ilyen egyértelmű és egyenesvonalú előrehaladást S alárendelésében. Az univerzális ítéletben S formálisan általános ugyan, s így nem sokban különbözik P-től, ezért S és P viszonyában a partikuláris, majd a szinguláris alany kétségkívül növekvő szintkülönbséget jelent. Az E—Á („az egyedi—általános”) viszony esetében kézenfekvőbb az alárendelés ténye, mint az Á—Á viszonynál („az általános—általános”). A hipotetikus ítélet viszont korántsem jelent betetőzést ebben a

folyamatban, ellenkezőleg, P alárendelő szerepe itt nagyon is kétséges. Továbbá meg kell jegyeznünk, hogy az egész ítéletmozgás céljához, az azonos tételhez az Á—Á típusú ítélet nyilvánvalóan közelebb áll, mint az E—Á típusú. Azért az immanens kritikának itt is rá kell mutatnia arra, hogy Hegelnek inkább a fordított sorrendet kellett volna választania, legalábbis ami az első három ítéletet illeti. Így a negyedik, a hipotetikus ítélet is jobban beilleszkednék az ítéletsorba, a maga részéről az eddigi legmagasabb szintet jelentve S és P azonosságának létrejöttében.

Másfelől, mint fentebb már megállapítottuk, P magáértvalóságáról mindaddig, amíg az alanynak alárendelt, vagy, ami ugyanaz, az alany tulajdonsága, egyáltalán nem beszélhetünk.

Lássuk először, hogyan látja maga Hegel az eddigi ítéletmozgás során e téren elért eredményeit. Mi sem jellemzőbb ebben a vonatkozásban, minthogy még a szinguláris és a hipotetikus ítélet összehasonlításakor is a következőt kénytelen megállapítani: „Az egyes ítéletben a predikátum ugyan az általános, a szubjektumot alárendelő, de maga is csak tulajdonsága még a szubjektumnak, meghatározott, és hogy a szubjektumot alárendeli magának, az nem fejeződik ki a szubjektumon. Ez csak a hipotetikus ítéletben valósul meg; de az ítélet ezáltal egyáltalán problematikus, mert az ez megszüntként tételezett és a predikátum nem lépett ki a létrejött különösség révén a szubjektumnak való alárendeltségből.” (86—87. o.) P S-nek való alárendeltsége tehát egyáltalán nem, P tulajdonság volta pedig csak a hipotetikus ítéletben szűnik meg az eddigi ítéletmozgás során.

Valójában P tulajdonság volta megszűnik már az univerzális ítéletben, ahogyan ezt Hegel *A logika tudományában* később meggyőzően kimutatta. Az univerzális ítélet jelentős állomás annak a követelménynek a betöltésében, amelyet Hegel *ifjúkori teológiai írásainak* idézett helyén közvetett formában kimutatott. Hegel ott, mint tudjuk, azt kifogásolta, hogy a „tulajdonképpeni ítélet” állítmánya „nem lényeg, hanem általános”. Az ítéletek rendszeres vizsgálatának a *Jénai logikában* először az univerzális ítélet esetében lett volna alkalma arra, hogy olyan ítéletformát mutasson fel, amelynek állítmánya már nem általános (tulajdonság), hanem lényeg. Ezzel szemben Hegel itt egyáltalán nem tesz különbséget a szinguláris, a partikuláris, valamint az univerzális ítélet állítmányai között, számára egyelőre mindegyik ugyanaz az általános.

Ez csak azzal magyarázható, hogy amíg *ifjúkori teológiai írásainak* elégedetlensége az ítéletek hagyományos formájával szemben azon az elven alapult, hogy az ítélet formája megszabja az ítéletben közölhető, kimondható tartalom típusát (hiszen a tulajdonképpeni ítélet a formájánál fogva nem volt képes magasabbrendű filozófiai tartalom kifejezésére), addig a *Jénai logikában* az ítélet tartalmának és formájának összefüggése kívül esik az ítéletelmélet problematikáján. (Az okokat lásd tanulmányunk 3. fejezetében.) Hiszen különben nem képzelhető el, hogy Hegel az ítéletek rendszeres tárgyalásánál ne vette volna észre a következőket.

Amit minden S-ről állítunk, az nem lehet ugyanaz az általános, tulajdonság, mint amelyet egy vagy néhány S-ről állítunk. Péter és néhány ember lehet jó sportoló, kék szemű, hirtelen haragú, de ezek az állítmányok korántsem vonatkoznak minden emberre. Az univerzális ítélet a *formájánál* fogva más *tartalom*típust fejez ki: a dolog—tulajdonság viszony helyett a dolog nemét, lényeges természetét. . .” *minden* ember helyett most azt kell mondani:

az ember”¹⁷ – állapítja meg Hegel *A logika tudományában* az univerzális ítélet tárgyalásának végén. Ezért a „minden ember” mint alany számára olyan állítmányt kell keresnünk, amely az emberi *nem* valamely vonását tartalmazza, s így kivétel nélkül érvényes minden egyes emberre, a szóban forgó nem minden egyedére. Ilyen állítmánya pl. az embernek (mint nembeli lénynek!) Marx *Gazdasági-filozófiai kézírataiban* a szabad tudatos tevékenység,¹⁸ vagy a „zoón politikon” Arisztotelésznél.

Ezek az állítmányok nem tulajdonságok többé, amelyek mellett vagy éppen helyett S-nek számos más tulajdonsága is van, hanem S lényegét fejezve ki, szükségszerűen tartoznak hozzá. Az univerzális ítélet így jelentős állomása S és P azonosulásának is (lásd fent a spekulatív tételről mondottakat), s ezáltal egyben sokkal inkább alkalmas arra, hogy a hipotetikus ítélet megelőző lépcsőfoka legyen, mint a szinguláris ítélet.

Vagyis az ítéleteknek más sorrendje bontakozik most ki előttünk, mint amelyet Hegel a *Jénai logika* ítéletelméletének első részében állított fel, ez a sorrend azonban az eredetinel sokkal inkább megfelel a szükségszerűség követelményének (1. szinguláris, 2. partikuláris, 3. univerzális, 4. hipotetikus ítélet).

Az adott körülmények között azonban a *Jénai logikában* Hegelnek sem az általa alkotott ítéletsorrend szükségszerűségét, sem azoknak a követelményeknek a teljesülését nem sikerült kimutatnia, amelyek ehhez az ítéletsorrendhez fűződtek.

Így mindenekelőtt kétséges P magáértvalóságának teljesülése, illetve P meghatározó szerepe az ítéletek első csoportjának mozgásában. Hiszen állítólag P alárendelő tevékenysége (magáértvalóságának érvényesítése) vonja maga után S magára irányuló reflexióját, vagyis realizálódását. De hogyan lehetne P az ítéletmozgás irányítója, motorja ebben a részben, amikor P az első három ítéletben változatlan, s összesen négy ítéletet vizsgálunk?

Ezek után egyáltalán nem lesz meglepő az az állításunk, amelyet különben a szóban forgó ítéletek korábban elvégzett konkrét elemzése minden kétséget kizáróan igazol, hogy ti. Hegel maga korántsem az állítmány tevékenységéből vezeti le az egyes ítéleteket ebben a részben, hanem különösnek és általánosnak a szubjektumban magában meglevő dialektikájából. Egyúttal ez az a dialektika, amelynek révén S realizálódik, vagyis, ha valóban azt tekintjük, ami itt történik, felveszi a terjedelem szempontjából lehetséges összes alakot, majd – mindenesetre már más szempont szerint, s ez jellemző Hegelre a *Jénai logika* egész ítélettanában, hogy ti. nem azonos alapon oszt fel – végül a lehetőség és valóság egységének bizonyul.

Az ítéletek első csoportjának elemzése tehát számos problémát, valódi dialektikus kérdésfeltevést, ám annál kevesebb megnyugtató megoldást hozott felszínre Hegelnek ebben a korai munkájában. Kérdés, hogy a második csoport tárgyalása a problémák és kérdésfeltevések számát gyarapítja-e majd, vagy pedig a megoldások irányába visz-e előbbre.

¹⁷ Hegel: *A logika tudománya*. II. köt. Akadémiai Kiadó 1957. 253. o.

¹⁸ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth, 1962. 50. o.

5. Az ítéletek második csoportja

Az ítéletek második csoportjában a szubjektum a magáértvaló; a következőkben magáértvalóságának érvényesítése, valamint a predikátum realizálódásának folyamata kell hogy egymással párhuzamosan végbemenjen.

A második csoport első tagja a *negatív ítélet*. A negatív ítéletet Hegel nem a hipotetikus ítéletből (amely pedig közvetlen előzménye), nem is az ítéletek első csoportjából általában, hanem az ítélet egy általános formájából — B—A — vezeti le. Idézzük: „Az ítélet közvetlen ábrázolása: B—A; eszerint A meghatározott és a B-szobjektumnak alárendelt vagy ennek negatív egysége révén megszüntetett állítmány; A-nak mint ,nem-A'-nak tételezése: a *negatív* ítélet kifejezése, amelyben a predikátum aszerint a mozzanát szerint tételezett, hogy mint meghatározott valójában nem magánvalóság szerint létező, hanem a negatív egység révén a neki ellentétesben alámerülő.” (88. o.) Vagyis az ítélet általános S—P formája, amennyiben azt értjük rajta, hogy az állítmány az alanynak *egy* tulajdonságát fejezi ki a sok közül s így annak alárendelt, voltaképpen nem más, mint az S—nem-P forma (hiszen az alany nem egyenlő ezzel az egy tulajdonságával), azaz valójában negatív ítélet. Hegel itt már szinte előlegezi *A logika tudománya* ítélettanának nagyszerű dialektikáját. „A pozitív ítélet igazsága a negatív ítéletben van”, olvassuk majd *A logika tudományában*.¹⁹

A negatív ítélet részletes kifejtése egyelőre még további rokonságot is mutat a „nagy” logika dialektikájával. A negatív ítélet szubjektuma, folytatja Hegel, látszólag nem tartalmaz az általánosra való vonatkozást, hiszen az állítmány = nem-A. A negatív ítélet állítmánya azonban mégsem okvetlenül a teljes üresség. Jelentheti a meghatározott A semmijét, „amely így meghatározott semmi, az A-val pozitívan ellentétes”. (89. o.) Azt azonban nem tudhatjuk, mikor melyik eset forog fenn, ezért a negatív ítélet problematikus, állítmánya, a nem-A pedig kétértelmű.

Ha a negatív ítélet állítmányát nem elvont semminek értelmezzük, akkor csak valamely meghatározott tulajdonságot tagadunk vele, nem pedig a tulajdonságok szféráját általában. Így a predikátumot ismét pozitívnak tekinthetjük, közben azonban az az előrehaladás történik, hogy a tulajdonságpredikátum mögött feltűnik a tulajdonságok általános szférája. Hegel szavaival: „A negatív ítéletben jelen van B-nek nem kifejezett, hanem rejtett vonatkozása nem az A-ra, hanem A révén az A-val ellentétes nem-A-ra mint C-re, valamint A és C magasabb szférájára”. (Uo.) Hegel példáival, amelyek szinte azonosak *A logika tudománya*-beliekkel: B nem fehér = van valamilyen színe; van színe egyáltalán. Hogy a predikátumot megszüntnek tételezhessük, a másik színnek is és a színnek egyáltalán „el kell esnie” = *végtelen ítélet*.

„A végtelen ítélet negatív kifejezésének olyannak kell lennie, hogy nemcsak a meghatározottság vagy a meghatározottságnak az általánosra való vonatkozása, hanem az általános maga is megszűnjék.” (90. o.) Ezzel azonban megszűnik az ítélet egyáltalán: „Így a végtelen ítéletben az alany tökéletesen negálja az állítmányt, ezáltal utóbbi egyben kilépett az alanynak való alárendeltségből, és egészen magáértvaló mint az alany; de éppen ezáltal szét-esik az ítélet, és nincs többé.” (Uo.) A végtelen ítélet a szinguláris ítéletnek

¹⁹ *A logika tudománya*. II. köt. id. kiad. 242. o.

felel meg, mint ahogyan a negatív ítélet a partikulárisnak. A szinguláris ítéletben ugyanis „a szubjektum egészen magáértvalósága szerint tételezett, de éppen ezáltal kilép az alárendeltségből, és az általánosnak való alá-nem-rendeltségében, s reá való vonatkozásnélküliségében valójában nem magáértvaló, s így itt sincs szó ítéletről”. (Uo.)

Ezzel természetesen megint összezavarodik minden. Hiszen az ítéletek első csoportjának tárgyalásakor abból a szempontból, hogy milyen mértékben érvényesül az állítmány alárendelő tevékenysége az alanyon, Hegel a szinguláris ítéletet tekintette csúcspontnak. Most pedig kiderül, hogy a szinguláris ítélet alanya egyáltalán nem alárendelt az általánosnak. Az is egészen új számunkra, hogy ugyanebben az ítéletben „a szubjektum egészen magáértvalósága szerint tételezett”, hiszen az előző részben éppen az állítmányról kellett volna ezt bebizonyítania Hegelnek. A végtelen ítéletnek a szinguláris ítélettel való párhuzama egyáltalában véve nem teljesen érthető.

Másrészt jelentős lépés az ítéletek tanának valóban dialektikus kidolgozása felé, hogy Hegel az E—A típusú ítélet (melyet a *Jénai logikában* megadott ismertető jegyei alapján tekinthetünk egyszerűen pozitív ítéletnek), valamint a negatív és a végtelen ítélet között rokonságot fedez fel. Látja azt is, hogy a szinguláris ítélet éppenséggel valamilyen fogyatékosága miatt hozható összefüggésbe a végtelen ítélettel, jöllehet ezt a fogyatékoságot helytelenül — és korábbi önmagának is ellentmondóan — állapítja meg (ti. abban, hogy S nem alárendelt P-nek). Ezzel a *Jénai logikában* adottak már a következő gondolatmenet elemei. Minthogy az absztrakt általános tulajdonság nem meríti ki az alanyt, azért nem mondhatjuk ki, hogy az alany ez az absztrakt tulajdonság, mert az alany ennél sokkal több, vagy ha úgy tetszik, pusztá egyediségében sokkal kevesebb. Az alany tehát nem egyenlő ezzel az absztrakt általánossal: S—nem-P. Illetve az alany egyáltalán nem egyenlő az absztrakt általánossal mint olyannal: végtelen ítélet.

Az ítéletek első csoportjának tárgyalásában, mint láttuk, megtalálható az a felismerés, hogy a szinguláris ítélet fogyatékosága voltaképpen az állítmány tulajdonságvolta. Tudjuk, hogy a szinguláris ítélet, jöllehet utolsó előtti fokot jelent az ítéletek első csoportjában, mégis a legcsekélyebb mértékben sem felel meg annak a hegeli tételnek, amely szerint „Az, hogy a predikátum magáértvaló az ítéletben . . . megszűnteti a predikátum tulajdonságvoltát . . .” (83. o.) A tulajdonságvolt megszűnése éppen itt, a negatív és a végtelen ítélet révén megy végbe, ti. először csak valamely meghatározott tulajdonságé; s ezért „A negatív ítéletben, minthogy B valamely magasabb, de még nem tételezett szférára vonatkozik A révén, nem teljesült a követelmény, a predikátumnak mint valamely meghatározottságnak a megszűnése.” (89. o.) A végtelen ítéletben viszont megszűnik a tulajdonságok szférája egyáltalán: „A végtelen ítélet negatív kifejezésének olyannak kell lennie, hogy ne csak ez a meghatározottság vagy az általánosra való vonatkozása, hanem ez az általános, tehát a predikátum egyáltalán éppúgy megszűnjék.” (90. o.)

Vagyis, ha a tulajdonságvolt megszűnését vesszük szempontnak, akkor a Hegel által itt szingulárisnak nevezett ítélet, a negatív ítélet, végül pedig a végtelen ítélet tartoznak össze már a *Jénai logika* alapján is, és pedig abban a sorrendben, ahogyan most felsoroltuk őket. Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy a tulajdonság Hegelnél mindig külsődleges tulajdonságot jelentett az eddigiekben, absztrakt általánost, amelynek még nincs szükségszerű kapcsolata az alannyal, amelyhez tartozik. Innen magyarázhatók a negatív és a

végtelen ítéletekkel kapcsolatban felhozott példák is: különböző színek, illetve a színek szférája általában.

Ha most felidézük korábbi tartalmi vizsgálódásunk eredményét, hogy *tf* az univerzális ítélet állítmánya nem lehet ilyen külsődleges tulajdonság, mert ami minden egyedre áll valamely nemen belül, az kell, hogy a *nem* valamely sajátsága legyen: legalábbis lényeges tulajdonság — akkor világos, hogy ugyanazon szempont szerint, amelynek alapján a szinguláris, negatív, illetve végtelen ítétek összetartoznak, az univerzális ítéletnek valahol ezek után kell következnie. Itt meg kell még jegyeznünk azt is, hogy az univerzális ítélet állítmányával kapcsolatos észrevételeinkre már maga a *Jénai logika* is ösztönöz bennünket, nemcsak a későbbi Hegel jut bennük szóhoz. Az azonos tétel s vele alany és állítmány szükségszerű kapcsolatának követelménye mutat ebbe az irányba a korai munkában. Hogy Hegel itt még nem veszi észre azt, hogy az univerzális ítélet jobban megfelel ennek a követelménynek, mint a szinguláris (vagy akár a negatív és a végtelen ítélet), annak okára már korábban rámutattunk.

De kövessük tovább a hegeli ítéletmozgást. A következő mondat már a végtelen ítéletnek egy újabb ítélettípusba való átmenéséhez adja meg a kulcsot: „De a negáció, a semmi egyáltalában nem valami üres, hanem ennek a meghatározásnak a semmije, továbbá egység, amely ellentétes meghatározottságok negatívja, ezt a predikátumon kell tételezni, ahogyan a negatív ítéletnél meghatároztuk.” (Uo.) Világos a program: eddig valamely meghatározottság vagy pedig negációja voltak állítmányok; a következő ítélet számára ezek az ellentétes meghatározottságok egyszerre szolgálnak majd állítmánnyul, illetve az állítmánynak valamilyen módon ezek egységének kell lennie.

Ám hogyan lehetnek a szubjektumnak *egyszerre* olyan tulajdonságai, mint fehér és nem-fehér, valamely meghatározottság és annak tagadása? „A szubjektum mint olyanon valójában nem állnak fenn az ellentétes meghatározottságok . . . A szubjektum tulajdonságai egymással szemben teljességgel közömbösek” — állapítja meg Hegel. (91. o.) Ezt figyelembe véve a predikátumot úgy kell tételezni, „hogy a szubjektum a predikátumra és ellentétére s ezáltal mindkettő általánosára vonatkozzék”; a predikátum így „az ellentétét kizáró, de éppúgy ez az ellentét is, és így mindkettő azonos módon áll fenn.” A probléma csak az alany viszonya ezekhez az ellentétes állítmányokhoz, hiszen Hegel az előbb már leszögezte, hogy az alannak nem lehetnek ellentétes állítmányai. (Ez a megállapítás önmagában véve természetesen egy kissé furcsán hat; éppen Hegeltől, aki már a *Jénai logikában* is mind a meghatározott fogalmat, mind az ítéletet ellentétes meghatározások egységének fogja fel, mást várna az ember. Úgy hisszük azonban, hogy néhány fontos összefüggés tisztázása közben magyarázatot adunk majd erre a problémára is.) A hegeli megoldás a következő: „A szubjektum, amely az egyikre vonatkozik, nem vonatkozhat a másikra,” ezért „úgy vonatkozik egyúttal mindkettőre, hogy az egyikre való vonatkozás kizárja a vonatkozást a másikra — tehát egyúttal egyikre sem vonatkozik, és pozitív módon csak az általánosukra; ezt az ítéletet nevezzük *diszjunktívnak*”. (92. o.) Közelebről a *diszjunktív ítélet* szubjektuma „vagy A-ra, vagy C-re vonatkozik”, C-ről pedig tudjuk, hogy nem-A-val egyenlő. A és nem-A mármost kölcsönösen kizárják egymást, „az egyik nem több és nem kevesebb, mint a másik . . . Mindkettő egyúttal nem semmi, mint a végtelen ítéletben, amely egyáltalán

nem ítélet, hanem mindkettő a szubjektumhoz tartozik, mint ahogyan egyik sem, és a szubjektumot úgy határozzák meg, hogy az csak kifejeletlenül jelenlevő szférájukra vonatkozik.” (Uo.)

A diszjunktív ítélet „vagy-vagy”-ja tehát valamely tulajdonságra és annak ellentétére vonatkozik a *Jénai logikában*. Ez megfelel annak a ténynek, hogy Hegel itt a negatív, illetve a végtelen ítéletből származtatja a diszjunktív ítéletet. Ezzel egyúttal biztosítja az ily módon létrejött diszjunkció számára a teljességet, valamint azt, hogy a diszjunkció tagjai egymást kölcsönösen kizárják. Valamely hattyú fehér vagy nem-fehér, Péter jó sportoló vagy nem-jó sportoló — ezek a diszjunkciók teljesek és kizáróak, csak éppen nem mondanak túl sokat.

A diszjunktív ítélet ebben a formában semmivel sem jelent többet a negatív és a végtelen ítéletnél. Az egyedül szóba jöhető állítmány még mindig a tulajdonság, illetve a tulajdonságok szférája. Így a legtöbb, amit Hegel a predikátum realizálódásáról, azaz az ítéletek most tárgyalt csoportja elé kitűzött másodlagos célról mondani tud, az, hogy a predikátum itt „mint magára reflektált meghatározottság fejlődött ki; meghatározottság, egyúttal az ellentétével, s így ezek általánosa”. Ezt jelenti és nem többet az a megállapítás, hogy „a diszjunktív ítéletben a predikátum eljutott totalitásához”. (Uo.)

Közelebbről Hegel a diszjunktív ítéletben — s ezzel az ítéletek második csoportjában egyáltalán! — nem jutott túl az állítmány *külsődleges* tulajdonságvoltán. Az állítmány ugyanis semmilyen vonatkozásban sincs az alany *nemével*, azaz az alany által jelölt dolog belső természetével. Ilyen összefüggést az eddigiek során, mint láttuk, egyedül az univerzális ítélet elemzésekor mutathatott volna fel Hegel. A diszjunktív ítéletnél a tulajdonságok (A és C, amely tulajdonképp nem-A) közös nem-fogalmának jelenlétéről lehet legfeljebb szó, ha a tulajdonságok „kifejeletlenül jelenlevő szféráját” nemüként értelmezzük. Ennek a nem-fogalomnak azonban az alanyhoz semmi köze sincs, illetve az alany számára külsődleges.

Mint hogy a szóban forgó tulajdonságok magasabb általánosa, neme nem az alany, ezért ezek a tulajdonságok nem az alanyhoz tartoznak szükségszerűen, hanem saját általánosukhoz, amely az alanynak külsődleges. Így a diszjunkció is elsődlegesen ennek az általánosnak a diszjunkciója, s csak másodsorban az alanyé. A hattyú számára nem túlságosan lényeges, hogy a színe fehér-e vagy sem, s így az a diszjunkció, hogy a hattyú fehér vagy nem-fehér, meglehetősen külsődleges ránézve. Arra a magasabb általánosra nézve azonban, amely itt „kifejeletlenül jelen van”, ti. a színek szférájára, már lényeges a „fehér vagy nem-fehér” diszjunkció, minthogy a fehér a színeknek egyik fajtája, a nem-fehér pedig az összes többi. Ily módon ez a felosztás a színnek mint nem-fogalomnak fajfogalmait tartalmazza.

Hegel tehát a *Jénai logika* ítélettanában nem tudott olyan diszjunktív ítélethez eljutni, amelyben az alany volna a diszjunkció tagjainak általánosa, nem-fogalma. A magyarázat az eddigiek alapján kézenfekvő: az eddig tárgyalt ítéletek során Hegel nem tudott eljutni magának a nem-fogalomnak a megragadásáig. Itt találunk magyarázatot arra is, hogy miért volt kénytelen leszögezni, hogy az alanyhoz nem tartozhatnak ellentétes állítmányok. Valóban nem lehet igaz az, hogy valamely dolog fehér és nem-fehér egyszerre, vagyis hogy rendelkezik is valamely érzéki jeggyel meg nem is. Ezzel szemben Hegel joggal látja már a *Jénai logikában* is pl. a fogalom *lényegét* abban, hogy két

ellentétes meghatározottságnak, a különösnek és az általánosnak ellentmondása.

Fentiekkel függ össze az a különös tény is, hogy Hegel a *Jénai logikában* nem foglalkozik más típusú diszjunkcióival, csak azzal, amelyet már tárgyaltunk, vagyis valamely meghatározottságnak és ellentétének diszjunkciójával. A diszjunkció itt sohasem ölt számára olyan formát, hogy S vagy B, vagy C, vagy D; az egyedüli forma, amelyet elemez, a következő: „a szubjektum vagy A-ra, vagy C-re vonatkozik” (uo.), ahol C nem-A. Hegel valószínűleg már akkor felismerte, hogy az érzéki jegyek diszjunkcióját voltaképpen nem lehet elvégezni, illetve hogy ez a végtelenségig folytatható. Úgy segített magán, hogy kiválasztott egy tulajdonságot a diszjunkció egyik tagjának, negációját viszont a másiknak, s így a diszjunkció valóban teljessé vált. Ugyanakkor ilyen típusú diszjunkció végtelen számban lehetséges az alanyról, hiszen bármilyen meghatározottságról igaz az, hogy maga vagy tagadása érvényes bármilyen elgondolható alanyra. A diszjunkció e típusán fellépő rossz végtelenség arra utal, hogy Hegelnek itt még nem sikerült a diszjunkció adekvát formáját megtalálnia.

A tárgyalt diszjunktív ítélet természetesen nagyon távol van még az azonos tételtől is, éppolyan távol, mint a negatív vagy a végtelen ítélet. (Mint ahogy a diszjunkció típusa nem is más, mint egy pozitív és egy negatív ítélet egyszerű ötvözete.) Minthogy a diszjunkció az alanynak csak külsődleges, alany és állítmány azonossága a legkisebb mértékben sem jött létre. Ugyanakkor a diszjunkciónak ebben a típusában benne rejlik a diszjunkció egy másik típusa, a nemnek fajaira való szétválása (ti. az állítmányban, A és C viszonyában, A és C általános szférájához), ami viszont már maga volna az azonos tétel vagy legalábbis egyik formája: a nem ugyanis azonos a fajaival. Világos azonban, hogy ez a diszjunkció semmiképp sem származtatható a negatív, illetve a végtelen ítéletből, sokkal inkább az univerzális ítélettel van rokonságban, amely utóbbiban először dereng fel a nem-fogalom az ítéletben. Egyáltalán, a diszjunktív ítélet eléggé fogyatékos elemzésének véleményünk szerint legalábbis részben az az oka, hogy Hegel ennek az ítéletnek a „szükségyszerű” helyét közvetlenül a negatív és a végtelen ítélet után jelölte ki.

Még más olyan szempont is kiolvasható magából a *Jénai logika* ítélettanából, amely megakadályozta Hegelt abban, hogy az állítmányban benne-rejlő második, voltaképpen az igazi(!) diszjunktív ítéletet tárgyalja. Különös és általános viszonyának olyan — ítélettani — vonatkozásait kellett volna ugyanis ebben az esetben tárgyalnia, amelyeket ebben az időben valószínűleg még nem tudott megoldani. Nevezetesen különösnek és általánosnak a diszjunktív ítéletben megforduló viszonyát. Ez a probléma a *Jénai logikában* a következőképpen vetődik fel Hegel számára. A diszjunktív állítmány tagjai A és C, az egymásra való kizáró vonatkozás következtében „magukra reflektáltak”, miközben a vonatkozás maga, vagyis általános szférájuk, szintén „magára reflektált, egy általános, a közös kettőjükben, amelyek ennek az általánosnak a számára *különösek* . . .” (91. o., kiemelés — K. I.) Az itt körvonalazódó diszjunkció tagjai tehát különösek volnának általános szférájukkal, azaz nemükkel szemben, amely egyben egy diszjunktív ítélet alanyát alkothatná. Hegel egyelőre védekezik a különös és általános ilyen megfordított helyzete ellen, és erőteljesen hangsúlyozza, hogy a diszjunkciót alkotó különös meghatározottságok általános szférája „az alannyal szembe-állított”, s maga is, valamilyen „kifejletlen formában”, az állítmányhoz

tartozik. Hegel ezzel elhatárolja magát a diszjunktív ítélet valódi problematikájától, s az eredmény a már tárgyalt, meglehetősen fogyatékos ítélet-típus.

Végezetül az ítéletek második csoportjával kapcsolatban is meg kell vizsgálnunk, hogy hogyan teljesülnek benne a Hegel által felállított követelmények: ezúttal az alany magáértvalósága és az állítmány realizálódása.

A szubjektum magáértvaló, amennyiben „fenntartja magát mint tételezett különöst, miközben megvalósítja a predikátum maga alá való rendelését . . .” A predikátumot pedig azért rendelheti alá magának, mert a predikátum — tulajdonság. Ennek a nivoltának éppen a szubjektum alárendelő tevékenysége következtében kell majd megszűnnie: „A predikátumnak mint magánvalósága szerint meghatározottnak az ábrázolása, ahogyan az a szubjektum tulajdonságaként magánvaló, nem lehet más, mint a predikátum megszűnése, magának az ellentétes meghatározottsággal egyként való tételezése, aminek következtében új egység, magasabb általános keletkezik.” (Uo.)

Itt emlékeztetünk arra, hogy a predikátum az ítéletek előző csoportjában is tulajdonság volt (kivéve a hipotetikus ítéletet), ez tehát semmiképp sem tekinthető a második csoport különleges ismertető jegyének. Továbbá: az állítmány tulajdonságvolta az első csoportban is az alany alárendelő tevékenységét vontta maga után, ettől azonban, mint láttuk, az állítmány tulajdonságvolta nem szűnt meg. A hipotetikus ítélet másfajta állítmánya pedig egyedül az alanyon magán végbemenő dialektikus mozgás eredményeképp jött létre. Kérdés tehát, hogy az ítéletek második csoportjánál mennyiben tekinthető a tulajdonság-állítmánynak már tárgyalt „megszűnése” az alany alárendelő tevékenysége következményének.

A negatív ítéletben „a predikátumnak mint meghatározottságnak a megszűnése” még nem teljesül, mert a „B—nem-A”, ítéletben „B egy magasabb, még nem tételezett szférára vonatkozik A révén”. (89. o.) Az szükséges tehát, hogy B magasabb szférára való vonatkozása megszűnjék. Ez bekövetkezik a végtelen ítéletben, csakhogy nem az alany alárendelő tevékenységének eredményeképp, hanem magának a negatív állítmánynak a dialektikája révén. A végtelen ítéletnek viszont „egyáltalán nincsen predikátuma” (90. o.), így az alany semmiképp sem tudja érvényesíteni az alárendelő tevékenységét. Az alannak már csak ezért sem lehet meghatározó szerepe a diszjunktív ítélet létrejöttében, amelyet Hegel különben a negatív ítélet állítmányából vezet le. A diszjunktív ítéletről meglegedetten állapítja meg: „A predikátum e totalitása révén a szubjektum valóban fenntartotta magát, vagy azzá tette a predikátumot, ami az valójában ebben a viszonyban, ti. meghatározottság, a szubjektum negatív egységében megszűntén tételezett . . .” (92. o.) Hogy a tulajdonság-predikátum végre valóban „megszűntén tételezett”, az semmi másnak nem köszönhető, mint annak, hogy a szubjektum sem A-ra sem nem-A-ra nem vonatkozik valójában, hanem „határozottan csak ezek kifejeletlenül jelen levő szférájára”. (Uo.) Ezzel szemben mint néhány sorral fentebb idéztük, a negatív ítélet tárgyalásakor azt állapítja meg Hegel, hogy ahhoz, hogy a predikátum mint meghatározottság megszűnjék, meg kell szűnnie a szubjektum vonatkozásának e meghatározottság magasabb szférájára. — A szubjektum magáértvalóságának érvényesítését nem éppen minden ellentmondás nélkül mutatja be tehát Hegel az ítéletek második csoportjának tárgyalásakor.

Ami a predikátum realizálódását illeti ugyanitt, arról ugyanolyan értelemben beszélhetünk, mint a szubjektum realizálódásáról az első csoportban, ti. ahogyan ott a szubjektum, itt a predikátum vesz fel különböző *formákat*. Tartalmilag azonban, a különböző formák ellenére, nem sokat változik a második csoport ítéleteinek állítmánya: az egyedüli tartalom, amelyben mozog, a tulajdonságok, illetve általános szférájuk. Pedig a diszjunktív ítélet tartalmazza már a tartalmi továbblépés lehetőségét: a lehetőséget a dolgok nemének fogalmi megragadására. Hegel ezt, véleményünk szerint, elsősorban megint csak azért nem ismerte fel, mert a *Jénai logikában* még egyáltalán nem létezik számára összefüggés az ítélet tartalma és formája között. Ha pedig — dialektikus módszerének óhatatlan következményeképp — időnként mégis csak tesz tartalmi felfedezéseket, akkor ezeket magán a *Jénai logikán* belül nem aknázza ki. Annál nagyobb jelentőségük van természetesen ezeknek a felfedezéseknek Hegel fejlődése s így a későbbi művek szempontjából.

Hegel maga elégedett az eredménnyel, amelyet a két ítéletcsoport segítségével elért. A diszjunktív ítéletről megállapítja, hogy a hipotetikus ítélet „ellenképe”, mert „ahogyan utóbbiban a szubjektum, úgy előbbiben a predikátum jutott el totalitásához . . .” (Uo.) Így szubjektum és objektum megkapja ugyanazokat a meghatározottságokat, s közvetlen lehetőség nyílt a „beteljesedett ítélet” létrejöttére.

6. A beteljesedett ítélet

Hegel szerint a hipotetikus és a diszjunktív ítéletben ugyanaz a dialektikus ellentmondás feszül: „A lényegesnek tételezett egyikben sem arra vonatkozik, amivel viszonyban áll, hanem *általa* egy másra, amely még nem tételezett; a hipotetikus ítélet szubjektuma eszmei mint a predikátum, és egyben valamely ez; de az ez nincs tételezve. A diszjunktív ítéletben a predikátum eszmei, de a meghatározottság éppúgy nem tételezett . . . A szubjektum és a predikátum számára jelen van egy még nem tételezettre való vonatkozás szükségszerűségének a formája. Ezt azonban tételezni kell.” (94. o.)

Hogyan jön mármost létre ebből a dialektikából az ítéletmozgás végcélja, az azonos tétel, illetve a következtetés? Hegel egyfelől magában a hipotetikus és a diszjunktív ítéletben igyekszik kimutatni alany és állítmány azonosságát. Hogy érvelése nem elég meggyőző és nem is éppen világos, annak bizonyítékául idézzük néhány idevonatkozó mondatát. „Azáltal, hogy ott (a hipotetikus ítéletben — *K. I.*) a szubjektum a predikátummal, itt (a diszjunktív ítéletben — *K. I.*) a predikátum a szubjektummal (sic!) azonos az egyik oldalról; előttünk van a szükségszerűség elve; és a hipotetikus ítéletben a predikátum a szubjektummal való azonossága révén (mivel a szubjektum egyúttal meghatározott, egyes) összekapcsolható az egyessel, a tételezettel, amely éppúgy azonos ezzel a szubjektummal. Ugyanúgy azonos a szubjektum a predikátummal a diszjunktív ítéletben, ahol a predikátum a meghatározottsága oldaláról tételezett; és ez a predikátum egyben általános, és az ilyennel tehát a szubjektum, a realizált predikátum révén összekapcsolható.” (94. o.) Itt emlékeztünk arra, hogy Hegel a hipotetikus ítélet alanyának és állítmányának azonosságát az ítéletek első csoportjának tárgyalásakor sokkal meggyőzőbben mutatta ki. A *Jénai logika* diszjunktív ítéletében ezzel szemben, mint már korábban rámutattunk, alanynak és állítmánynak legfeljebb felszínes azonosságáról lehet beszélni, amennyire egyáltalában az alany a tulajdon-

ság, illetve a tulajdonságok általános szféráját kifejező állítmánnyal azonos lehet.

Mind a hipotetikus, mind a diszjunktív ítélet tehát eléggé messze van még az azonos tételtől; Hegel maga is alanynak és állítmánynak csak „az egyik oldalról” való azonosságáról beszél. Ezért a beteljesedett ítéletet, azaz az azonos tételt, amely egyúttal már következtetés is, még külön meg kell konstruálnia.

A beteljesedett ítélet megkonstruálása a *Jénai logikában* már valóban az a folyamat, amelyet zavarossága miatt alig lehet nyomon követni. A lényege mindenestre az, hogy Hegel a hipotetikus és a diszjunktív ítélet valamiféle egyesítéséből akar egy új ítélettípust létrehozni. A folyamat részfeladatai a következők: a hipotetikus ítélet különösét, amely amúgyis megszűntként tételezett, a szubjektumon kívül, magáértvalósága szerint kell tételezni; a diszjunktív (!) ítéletben a hipotetikus ítélet szubjektuma a magáértvaló szubjektumra (vagyis a diszjunktív ítélet szubjektumára!) kell hogy vonatkozzék és vele magával alkosson ítéletet, ami — így Hegel — lehetséges, minthogy a diszjunktív ítélet szubjektuma — általános. A diszjunktív ítélet predikátumának pedig saját általános szférájára kell vonatkoznia és ezzel kell új ítéletet alkotnia, „amire képes, mert ő maga meghatározott”, tehát, teszi hozzá Hegel váratlanul ehhez a sokat ígérő mondathoz, fel kell vennie a hipotetikus ítélet magáértvaló általánosát. (95. o.) Mintha, legalábbis egy félmondat erejéig, Hegel itt rájött volna, hogy diszjunktív ítéletében egy másik, a „tételezettnél” lényegesebb diszjunktív ítélet rejlik. A „következtetés” azonban, amelyet ebből levon, egy csapásra elmossa ezt a felfedezést csakúgy, mint ahogy kiaknázatlan marad az a fentebbi értékes megállapítása, amely szerint a diszjunktív ítélet szubjektuma általános. Jobban mondva, ez a megállapítás olyannyira légüres térben mozog, hogy szinte véletlennek tekinthető. A diszjunktív ítélet szubjektuma csak abban az esetben volna általános, ha — mint ezt már korábban megállapítottuk — az ítéletben a nem-fogalomnak fajaira való felosztása jutna kifejezésre. A nem-fogalom azonban még egyáltalán nem szerepel szubjektumként a *Jénai logikában*.

Figyelemre méltó megállapítások az egyik oldalon, alig indokolható vagy éppen alig érthető követelmények a másikon — így jellemezhetjük a beteljesedett ítélet létrejöttének körülményeit. Maga a beteljesedett ítélet merőben mesterséges képződmény, amely a valóságos emberi gondolkodás semmilyen ténylegesen meglévő formájára nem hasonlít. A diszjunktív és a hipotetikus ítélet egyesítéséből jött létre, éspedig az előbbi magáértvaló szubjektumának és az utóbbi magáértvaló predikátumának a tételezésével. A realizált predikátumról és a realizált szubjektumról viszont kiderül, hogy „mindkettő egy és ugyanaz, a közép a szélsők között, a magáértvalósága szerint létező a predikátum és a szubjektum között”. Most már csak a végső összefoglalás következik: „Ez tehát magában kettészakadt ítélet, amelyben a közép teljesült, a létrejött általánosság, a különös és az általános egysége tételeződött, és a szubjektum és a predikátum többé nem az üres *van* révén függnek össze; hanem a beteljesült közép által, amely azonosságuk, és ezzel a szükségszerűség által *egyesülnek* most, és az ítélet következtetés lett.” (Uo.)

A beteljesedett ítélet révén a *Jénai logika* ítélettana teljesítette feladatát: helyreállította a meghatározott fogalom egységét. Ez a most keletkezett egység kétségtől magassabbrendű a réginél. Hiszen a meghatározott fogalomban különös és általános egyszerű egységet alkottak, a beteljesedett ítéletben

pedig a közvetítő középfogalom révén egyesülnek újra. A középfogalom a maga részéről ugyancsak a különös és általános egysége. Nem vitás, különös és általános bonyolultabb dialektikájával állunk itt már szemben. Azt is meg kell azonban állapítanunk, hogy ez a dialektika az ítéletben még nem találja meg a kapcsolatot az egyedivel, utóbbi érdekes módon a következtetés dialektikus mozgásában kap fontos szerepet.

A különös és az általános kategóriájának kidolgozásával a gondolkodás mintegy kifejlesztette lehetőségeit, eszközeit a valóság elsajátítására, különös módon azonban anélkül, hogy közben érintkezett volna a valósággal: tudjuk, hogy a lét csak a *Jénai logika* következő, harmadik részében válik tárggyá, tartalomká a gondolkodás számára. A részletes tárgyalás során bebizonyosodott, hogy ez a tartalomnélküliség akadályá az egyes ítélettípusok valóban dialektikus elemzésének. Innen, hogy az ítélettípusok egymásutánja, egymásba való átmenése erőszakolt mesterkéltséget. Nem különben a végeredmény, S és P létrejött azonossága.

Ifjúkori teológiai írásaiban Hegel már erőteljesen hangot adott annak a véleményének, hogy a szokványos, a dolog—tulajdonság viszonyt kifejező ítélet nem alkalmas a dolgok „eleven lényegének” a kifejezésére. Tanulmányunkban már utaltunk arra, hogy e probléma megoldását Hegel az azonos vagy spekulatív tételtől reméli, amelyet *A szellem fenomenológiájában* dolgoz ki. A *Jénai logikában* viszont azzal az érdekes helyzettel állunk szemben, hogy itt szintén felvetődik az azonos tétel követelménye, pontosabban S és P azonosságának követelménye, ehhez azonban ezúttal nem kapcsolódik az az igény, hogy általa a dolgok lényege az ítéletben kimondhatóvá váljék; így S és P azonosságának követelménye itt nem annyira dialektikus-logikai, mint inkább módszertani szempontból indokolt. Minthogy azonban Hegel mégis csak azt az ítéletformát igyekszik itt kimunkálni, amelyet *később* majd egyedül talál alkalmasnak valódi filozófiai *tartalmak*, a dolgok eleven, ellentmondásos lényegének kifejezésére, azért nem mondhatjuk, hogy a *Jénai logika* ítéletelmélete egészen kívül esik azon a dialektikus-logikai problémakörön, amelyet Hegel az *ifjúkori teológiai írásaiban* már érzékel, *A szellem fenomenológiájában* pedig megoldani vél.

Az ítéletelmélet részletes elemzése közben láttuk azt is, hogy a forma vizsgálata, különösen ha „teljes konkrécióra” törekszik, gyakran felvet tartalmi problémákat is, ami a részleteket illeti. Ennek egyik oka mindenestre az, hogy az itt tárgyalt ítéletelmélet valójában a maga egészében sem nélküli teljesen a tartalmat, hiszen valamennyi tárgyalt ítéletforma a dolog—tulajdonság viszonyt fejezte ki. Ennyiben azt mondhatjuk, hogy itt egy állandó tartalom van előttünk, s ez szolgál alapul a változó, Hegel szándéka szerint egy bizonyos fejlődési vonalat reprezentáló formák tárgyalásának. Ez részint azért van így, mert a gondolkodás formáinak az elemzése sohasem szakadhat el teljesen a gondolkodás tartalmától, másrészt a tartalom itt azért van jelen, mert itt *maradt* a lét szférájának örökségeként, és Hegel valójában mindvégig nem tudta teljes egészében kiküszöbölni.

Innen, hogy az ítélettanban S sohasem igazi különös, **hanem** mindvégig „negatív egy”, egyedi dolog, azaz nem teljesen a gondolkodás kategóriája, hanem másléttel terhelt. Ezt a másléttet csak akkor tudja egészen leküzdeni, amikor a hipotetikus ítéletben megszüntként tételezett, de ekkor már „mint valóság és lehetőség egysége, a feloldott *általánosság* (88. o., kiemelés — *K. I.*). P viszont mindvégig absztrakt általános, tulajdonság, és szintén csak

mint megszünten tételezett szabadul meg ettől a mivoltától, ekkor viszont már a diszjunktív ítéletben különössé konkretizálódott. Mind S-nek, mind P-nek megszünt tehát „másléttel való terheltsége”, de egyben pozitivitása is.

Ez a folyamat egyfelől a gondolkodási formák számára a *Jénai logikában* előírt sajátos rendszertani feladat megvalósulása, ti. nem a valóság gondolati elsajátítását, hanem a gondolkodás általános szférájának a kialakítását célozza. Ezért a tulajdonságvolt vagy numerikus egy-volt tehát dolog-volt megszüntetésén a léttartalmak pozitivitásának a megszüntetését, csak „eszmeiként” való tételezésüket érti Hegel, nem pedig valami mélyebb tartalom felé való haladást, a dolgok lényegének vagy nemének megragadását.

Másfelől különös és általános bizonyos konkretizálódását szeretné bemutatni, egészen az egymásba való átmenésig, vagyis a gondolkodásnak azt a képességét levezetni, hogy a maga szférájában a különöstől az általánosig és visszafelé mozog. Ez a képesség a következtetésben már dedukciójá, illetve indukciójá tágul (az általánostól az egyedihez való haladássá és fordítva), és pedig most már a lét szférájának (tehát végeredményben a léttartalmaknak, amelyekről éppen az általunk tárgyalt ítéletelmélet inkább eltávolodni látszott) a megközelítése érdekében.

„De a következtetésnek egyúttal közvetlenül megvan az a magasabb álláspontja, hogy egyáltalán a *magába visszatért viszony*, amely a lét és a gondolkodás viszonyának az azonossága.” (97. o.) Vagyis a gondolkodási formák mozgása során bebizonyosodott, hogy nem két teljesen idegen szféra áll egymással szemben; ahogyan már a lét viszonyai is tartalmazták „eszmeien” az általánost, úgy hordozzák magukon a gondolkodás viszonyai (a különös és általános viszonyának különböző formái) „megszüntetve”, s így ugyancsak „eszmeien” a létet. Ezért már a következtetésben előttünk van, természetesen csak első megközelítésben, lét és gondolkodás azonossága. Feldolgozására azonban csak a megismerésben, megalapozására pedig a metafizikában kerül majd sor.

A bonyolult s egymásnak gyakran ellentmondó rendszertani részfeladatokat közepette, elszakítva a gondolkodás tartalmától, Hegel ítéletelmélete a *Jénai logikában* csak kis részben és ellentmondásosan tudta előbbre vinni annak a problémának a megoldását, amelyet kezdettől fogva felvetett az ítélettel kapcsolatban, ti. hogy kifejezhető-e filozófiai tartalom az ítéletekben, illetve lehetséges-e általuk filozófiai megismerés.

E problémának rendkívül sajátos és abszolút idealista volta ellenére mégis számos pozitívumot tartalmazó megoldását csak a szubjektum és objektum azonosságának végleges kidolgozása után találja meg Hegel. Ezért a *Jénai logika* ítéletelmélete, bár fontos, de mégis csak kezdeti szakasza a hegeli ítéletelmélet fejlődésének, s így nem állítható oda egyenrangú változat gyanánt a „nagy” logika ítélettana mellé. Ezért azután nem is kompromittálhatja azt (lásd a bevezetést). *A logika tudományáig* hosszú út vezet még, ezt tanulmányunk következő részében tárgyaljuk majd.

РАЗВИТИЕ ГЕГЕЛЕВСКИЙ ТЕОРИИ СУЖДЕНИЯ

И. Конц

В работе исследуется концепция суждения «Йенской логики». Работа представляет собой первую часть более крупной работы, исследующей развитие гегелевской теории суждения. Автор исходит из тех касающихся суждения положений Гегеля, которые

могут быть найдены в небольших его трудах, написанных в период, предшествующий «Йенской логике», или одновременно с нею, и в которых Гегель анализирует проблематику суждений всякий раз при учете связи формы и содержания. Такой диалектический подход к суждению достигает своей наивысшей точки у молодого Гегеля в «Феноменологии духа», в теории о спекулятивном положении. Поэтому в настоящей работе эта последняя используется в качестве мерки при оценке теории суждения «Йенской логики». В то же время в работе показывается, что первая разработанная в систематической форме теория суждения носит печать недостаточной реализации взглядов Гегеля относительно тождества субъекта и объекта. Исходя из этих предпосылок, автор работы подробно рассматривает фигурирующие в «Йенской логике» типы суждений, показывая, что, хотя в этом раннем труде на первый план попадает формальная сторона проблематики суждения, изложенное в нем представляет собой важный этап в развитии гегелевской теории суждения.

THE DEVELOPMENT OF THE HEGELIAN THEORY OF PROPOSITIONS

I. Koncz

As first part of a larger treatise discussing the development of the Hegelian theory of propositions, the paper analyzes the concept of proposition of the "Logic of Jena". It starts from those statements of Hegel concerning the proposition which are to be found in smaller papers written previously to or simultaneously with the "Logic of Jena", and in which Hegel examines the problems of propositions every time in connection with content and form. This dialectical approach to propositions culminates with the young Hegel in "The Phenomenology of the Mind", namely in the theory about the speculative thesis. The paper therefore uses this latter as a measure in judging the theory of propositions of the "Logic of Jena". It shows at the same time that the first systematically elaborated theory of propositions of Hegel bears the imprint of the still deficient realization of his opinions held on the identity of subject and object. Starting from these premises the paper analyzes in detail the types of propositions dealt with in the "Logic of Jena" and shows in this respect that although the formal side of the problems connected with propositions comes in the foreground in this early work, the abovesaid are, however, important stages of the development of the Hegelian theory of propositions.